

FUNDACIÓ JOAN MARAGALL

ESPIRITUALITAT I PANDÈMIA

REFLEXIONS SOBRE EL FRACÀS,
LA MORT I L'ESPERANÇA

PATRONAT DE LA
FUNDACIÓ JOAN MARAGALL

QUADERNS

125

2021

ESPIRITUALITAT I PANDÈMIA

REFLEXIONS SOBRE EL FRACÀS,
LA MORT I L'ESPERANÇA

PATRONAT DE LA FUNDACIÓ JOAN MARAGALL

**FUNDACIÓ
JOAN
MARAGALL**

CRISTIANISME I
CULTURA

El Patronat de la Fundació Joan Maragall està format per David Jou Mirabent (President), Jaume Dantí Riu (Vicepresident), Núria Iceta Llorens (Secretària), Jaume Angelats Morató, Margarita Mauri Álvarez, Mar Pérez Díaz, Mar Rosàs Tosas, Francesc Torralba Roselló, Miquel Calsina Buscà (Director de *Qüestions de Vida Cristiana*), Antoni Matabosch Soler (President Honorari), Pere Lluís Font (Patró emèrit) i Josep M. Carbonell Abelló (Patró emèrit).

Primera edició: setembre del 2021

© 2021, Jaume Angelats Morató, Miquel Calsina Buscà, Josep M. Carbonell Abelló, Jaume Dantí Riu, Núria Iceta Llorens, David Jou Mirabent, Pere Lluís Font, Antoni Matabosch Soler, Margarita Mauri Álvarez, Mar Pérez Díaz, Mar Rosàs Tosas, Francesc Torralba Roselló

Edició: Isidre Ferré
Projecte gràfic: Josep Rom

Fundació Joan Maragall (Cristianisme i Cultura)
València, 244, 2n – 08007 Barcelona

ISBN: 978-84-09-32482-8
Dipòsit legal: B 13.106-2021

Imprès a I.G. Santa Eulàlia

ÍNDEX

1. Introducció	5
2. El silenci sobre el fracàs	10
<i>El do i el dret</i>	11
<i>L'exaltació de l'instant i el naufragi del sentit</i>	13
3. El silenci sobre la mort	15
<i>Aspectes quotidians del silenci sobre la mort</i>	17
<i>Aspectes culturals del silenci sobre la mort</i>	19
<i>Aspectes mèdics del silenci sobre la mort</i>	22
<i>Del silenci sobre la mort al discurs sobre la dignitat de la vida</i>	25
4. Medicina, ciència i mort: tractament i acompanyament	26
<i>Ideals, límits i cost de la medicina</i>	27
<i>Tractaments propers a la mort: l'abordatge pal·liatiu</i>	29
<i>Acompanyament en la mort</i>	30
<i>Horitzons especulatiu</i>	31
5. Silenci i paraula en l'acompanyament del dol	32
<i>Característiques generals del dol</i>	33
<i>Diversitat d'iniciatives d'acompanyament en el dol</i>	34

6. Expectativa i misteri de l'esperança cristiana	36
<i>Diversitat d'esperances</i>	37
<i>Reaccions usuals a la proposta de resurrecció</i>	41
7. Conclusions i propostes	45
<i>Conclusions</i>	46
<i>Propostes</i>	51

1. INTRODUCCIÓ

En aquest document exposem algunes de les reflexions del Patronat de la Fundació Joan Maragall —dedicada al diàleg entre cristianisme i cultura— a l'entorn de les inquietuds de caire humanístic i religiós suscitées per la pandèmia. La situació excepcional que s'ha viscut durant més d'un any ha provocat, entre d'altres aspectes, ressonàncies espirituals intenses, en forma de neguits, de dubtes, de pors, d'esperances, com acostuma a passar quan ens veiem afrontats als nostres límits existencials. Davant del daltabaix sanitari, econòmic i social que ha suposat la pandèmia, ens vam proposar dedicar algunes de les sessions de reflexió del Patronat al que vam anomenar *tríptic de la pandèmia* (la mort en solitud, el temple buit, la naturalesa desbordada), amb l'objectiu d'acompanyar en aquestes circumstàncies amb una contribució reflexiva des d'una perspectiva cristiana en diàleg amb els neguits socials i espirituals d'aquests moments.

Seguint aquesta estructura, les nostres primeres reflexions s'han centrat en la mort. Efectivament, la mort ha estat una de les presències més intenses i inquietants durant el primer any de la pandèmia, com a mínim en set aspectes: (a) l'increment considerable del nombre de morts en un any a causa de la covid, que ha posat la mort en un lloc preminent de les notícies, les reflexions i les polítiques; (b) la mort en solitud, l'aspecte més colpidor que ha tingut la mort durant les primeres etapes de la pandèmia,

en què no es permetia cap visita als malalts i als moribunds a causa de l'alt grau de contagis; (c) la gran concentració de morts a les residències de gent gran i la solitud i la por que han viscut aïllats a les residències, que ha fet reflexionar sobre les condicions de vida en la vellesa; entre la gent jove, molt menys afectada per l'epidèmia, s'ha detectat, però, un increment considerable d'intents de suïcidi, per l'augment de dificultats de diversos ordres que els ha suposat la pandèmia; (d) la impossibilitat de celebrar els funerals i d'acomiarar-se amb una certa formalitat i solemnitat dels difunts, que ha augmentat el dolor i l'angoixa de la pèrdua; (e) l'esforç, l'angoixa, la por i la humanitat del personal sanitari als hospitals i a l'atenció primària i del personal de les residències de gent gran, així com del personal de tants serveis essencials (neteja, dependents de supermercats, treballadors de seguretat pública...), la rellevància dels quals ha quedat posada de manifest en les circumstàncies de la pandèmia; (f) l'esforç internacional intensíssim de la ciència per lluitar contra la mort, a l'hora de buscar vacunes i tractaments, i els debats relacionats amb la producció, el cost i la distribució de les vacunes; (g) la tensió entre salut i economia, quan els tancaments de les línies aèries i dels hotels, dels restaurants, bars, comerços i teatres per reduir els contagis afectaven de ple l'economia i causaven empobriment i ruïna.

Tots aquests factors han fet que la reflexió sobre la mort hagi estat inevitable, en una societat poc acostumada a parlar-ne, i presenti alguns matisos particulars que han posat de manifest com n'estem, de desvalguts, conceptualment i espiritualment, davant la mort. En aquest text, reflexionem sobre la consideració del fracàs i de la mort en la nostra societat, sobre l'acompanyament en el dol, sobre les emocions i les raons de l'esperança. Per aprendre, cal reflexionar sobre el que hem viscut i analitzar com això ha modificat les experiències personals i les condicions socials. El tema de la mort i de la fragilitat de la vida durant la pandèmia ha estat objecte de molt articles i de diversos llibres de reflexió. Per exemple, Francesc Torralba ha publicat *Paraules de consol. En la mort d'un ésser estimat i Vivir en lo esencial. Ideas y preguntas después de la pandemia*, Joan-Carles Mèlich, *La fragilidad del mundo: ensayo sobre un tiempo precario*; Josep

Maria Esquirol, *Humà, més humà. Una antropologia de la ferida infinita*; Josep M. Argimon i Jaume Padrós, *2 metges i 1 pandèmia. La vida i el que l'envolta*; Oriol Mitjà, *A cor obert*; Joan Carrera i Carrera, *Covid-19: més enllà de la pandèmia*; diversos autors de Cristianisme i Justícia, *Diari d'una pandèmia*; Oscar Mateos, *El shock pandèmic*; Anselm Grün i Simon Biallowons, *Cuarentena. Cómo lograr la armonía en casa*; Fernando Prado, *Cuando perdemos a un ser querido. Vivir y acompañar el duelo en tiempos de pandemia*; o Chimamanda Ngozi Adichie, *Sobre el dol*. El febrer de 2021, l'Ateneu Sant Pacià, de Barcelona, va organitzar el congrés virtual «Les ferides i les esperances d'un món malalt a la llum de la teologia de l'Encarnació» i el gener va dedicar la Setmana de la Bíblia a les respostes que ens ofereix a neguits de temps de pandèmia.

Parlar de la mort acostuma a resultar incòmode. Desvetlla preguntes, angoixes i neguits profunds. Les diverses pors a la mort són ben raonables: la por al dolor, al desconegut i a l'incommensurable; la por a perdre algú que estimem, a deixar abandonats i desvalguts els qui ens necessiten o a quedar abandonats i desvalguts nosaltres; la por que quedin truncats projectes vitals en què hem posat les aspiracions més íntimes. No sempre hi ha hagut tanta incomoditat a l'hora de parlar de la mort com ara. En algunes èpoques, com ara en el barroc, el *memento mori*, el «recordeu que hem de morir», ha estat aclaparador i obsessiu, i també un estímul artístic de primer ordre. No és incompatible, aquesta idea, amb el *carpe diem* (aprofiteu el moment, les forces, la bellesa, el desig), que fa de contrapès a la feixuguesa de la reflexió mortuòria i l'alegra amb abundosa exuberància artística.

Creiem, però, que parlar de tant en tant de la mort és útil, com a mínim per quatre raons: ajuda a definir millor les prioritats vitals; relativitza les preocupacions, els desigs i els entrebancs i els posa en un context temporal més ampli; ens ajuda a adonar-nos de la importància que tenen per a nosaltres algunes persones i alguns episodis de la vida; i contribueix a la lucidesa sobre la fragilitat de la nostra condició. Així doncs, meditar sobre la mort (un tema en què filosofia i religió tenen una llarga experiència) no és necessàriament un exercici lúgubre, sinó que, ben al contrari, aspira a

donar més profunditat a la consciència del valor de la vida, a incrementar el gust de viure i a ser més sensibles al dolor dels altres i al llegat de les generacions anteriors.

També ens sorpren adonar-nos de fins a quin punt ens resulta indiferent la mort dels qui no coneixem (i com ens pot afectar, en canvi, la mort d'algun personatge famós o fins i tot la d'algun personatge de ficció amb qui sentíem un vincle especial o d'algun animal que ens ha fet companyia) i ens ajuda a fer-nos preguntes de tipus cultural i social una mica trasbalsadores com, per exemple, com pot ser que la diferència d'esperança de vida entre els barris rics i els barris pobres de les ciutats en què vivim sigui tan notable, d'entre set i deu anys, i no en tinguem ni tan sols consciència.

Convé pensar, doncs, en una pedagogia serena i fructífera de la mort, inexistent a la nostra societat per diverses raons, una de les quals l'arraconament de la reflexió religiosa. S'amaga la mort des de petits de la mateixa manera que s'amaga el fracàs. Creiem que no aniria malament incorporar-ho al creixement personal des de bon començament, amb sensibilitat i prudència (vegeu, per exemple, *El nen i la mort. Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*, de Montserrat Esquerda). El tabú de la mort és comú a l'antropologia i a la sociologia, però és important qüestionar-lo... ¿Acceptem la mort? ¿Posposem les ocasions de parlar-ne? ¿No l'enfrontem perquè no tenim respostes?

Els clàssics es referien a l'art d'estimar i a l'art de morir. Com costa, encara, estimar amb paciència i comprensió! Quants naufragis sentimentals, quantes turbulències, quantes separacions, quants maltractaments, quant de dolor podrien evitar-se o mitigar-se! Què entenem per «art d'estimar» i per «art de morir» està obert a diverses interpretacions. *L'Ars amandi* d'Ovidi es referia als plaers sensuals de l'amor més que no pas a les profunditats passionals i existencials. Entre els anys 1960 i 1980 va tenir molt d'èxit el llibre *L'art d'estimar*, del psicòleg Eric Fromm. Només cal llegir *Amor líquid*, de Zygmunt Bauman, per adonar-nos que estem força lluny del que hauria de ser una bona manera d'estimar.

Però l'art de morir està encara menys explorat. Hi ha un conjunt de textos que reflexionen sobre la manera en què ens hem d'acostar al mo-

ment final i sobre l'art de consolar després d'una mort; Plató, en l'*Apologia de Sòcrates*, parla de la mort del seu mestre, serena malgrat la injustícia; Epicur, a través de la teoria atòmica materialista, intenta dissipar la por a la mort. La *Consolació de la filosofia* de Boeci és un altre exemple de reflexió sobre la mort, on també es parla del procés de dol. Alguns filòsofs, com Montaigne, han reflexionat serenament sobre la mort; d'altres, com Heidegger, han parlat del «ser per a la mort» i han vist en la mort la pedra de toc de la condició humana. Entre les obres que s'han referit a la mort en el context concret de la cultura occidental actual en els darrers quaranta anys podem esmentar, per exemple, *Sobre el dol i el dolor*, *La mort, una aurora* i molts altres llibres d'Elisabeth Kübler-Ross; *El hombre moderno ante la muerte*, de Louis Évely; *Los significados de la muerte*, de John Bowker; *La muerte de los seres queridos*, de Carol Lee; *El hombre ante la muerte* i *La muerte en Occidente*, de Philippe Ariès; *La muerte. Ensayo sobre la finitud*, de Françoise Dastur; *La soledad de los moribundos*, de Norbert Elias; *Martes con mi viejo professor: una lección de la vida, de la muerte y del amor*, de Mitch Albom; *El nen i la mort. Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*, de Montserrat Esquerda; *Quan el final s'acosta. Com afrontar la mort amb saviesa*, de Kathryn Mannix; *Muerte y alteridad* i *Caras de la muerte. Investigaciones filosóficas sobre la muerte*, de Byung-Chul Han; o *Muerte y mortalidad en la filosofía contemporánea*, de Bernard N. Schumacher. Cal no oblidar també l'expressió literària novel·lada, poètica i reflexiva sobre la mort, com ara, entre moltes altres obres, *L'any del pensament màgic* i *Noches azules* de Joan Didion; *El meu germà*, de Daniel Pennac; *La ridícula idea de no volver a verte*, de Rosa Montero; *El que no té nom* i *Daniel. Vóces en el duelo*, de Piedad Bonnett; *Si la muerte te quita algo, devuélvelo*, de Naja Marie Aidt; *Aún no se lo he dicho a mi jardín*, de Pia Pera; o *Hamnet*, de Maggie O'Farrell. La referència més o menys directa a persones concretes i l'evocació detallada de les circumstàncies i l'exploració intensa dels sentiments donen a aquestes obres un to diferent del dels assaigs, però constitueixen també un atansament valuós a la reflexió i la consciència de la finitud i de la mort.

La tradició filosòfica i religiosa de reflexió sobre la mort és molt llarga i rica. Ara, en canvi, bona part del procés de resposta a la mort s'ha deixat a càrrec de psicòlegs, psiquiatres i psicoterapeutes, molt centrats en cada persona concreta, mentre que els àmbits filosòfic i espiritual, més generals, han quedat en un terreny llunyà. Això reflecteix, de fet, tota una visió antropològica contemporània, molt centrada en l'individu (sovint desitjós i fràgil) i en la immediatesa (impacient i miop). En el conjunt de reflexions que presentem en aquest quadern, pensem sobre algunes repercussions de l'experiència col·lectiva de la mort que hem viscut durant la pandèmia, en la seva lectura des de l'espiritualitat cristiana i en els suggeriments que se'n puguin extreure per a propostes espirituals adaptades —dintre de la seva generalitat essencial— a les circumstàncies de la pandèmia i de la postpandèmia.

2. EL SILENCI SOBRE EL FRACÀS

Abans de tractar sobre la mort, parlarem del fracàs per dos motius: perquè la mort és vista avui com un fracàs indefugible i irreparable i perquè pensar sobre el fracàs relaciona, en certa manera, la reflexió sobre la mort amb la reflexió sobre la vida, en la qual es presenten tants fracassos, tantes pèrdues doloroses i tants interrogants angoixants. A més, cada fracàs ens posa davant dels límits de les nostres capacitats, els nostres instruments i els nostres objectius i ens obliga dolorosament a un esforç crític i autocrític.

En l'experiència cristiana, el fracàs té un paper ric i paradoxal: en el moment de la mort en la creu, Crist mateix sembla un gran fracassat; en el Sermó de la Muntanya, els qui podrien ser considerats com a fracassats són vistos com a portadors d'expectatives que capgiren el món; en els contactes de Crist, hi abunden fracassats d'aquest món; entre els primers receptors de la bona nova evangèlica, hi abunden pobres i esclaus, que hi veuen una mirada respectuosa, esperançadora i propera, que posa en valor la seva humanitat. En canvi, els grans triomfadors d'aquest món, els rics, els poderosos, tenen motius per no sentir-s'hi còmodes: el seu triomf

és una aparença, i els suposarà el fracàs final si no tracten de manera adient, justa i misericordiosa els qui han quedat enrere per un motiu o altre. Per això, en una consideració cristiana de la vida, reflexionar sobre el fracàs té un valor espiritual afegit, que és alhora consol, estímul i pregunta.

La qualitat de vida, social i individual, depèn en bona part —a més de la salut, la feina i l'amor, i de la sensació d'estar en una societat raonablement justa, pròspera i segura— d'una sèrie de valors i preferències culturals que orienten i jerarquitzen les aspiracions personals i col·lectives. En el nostre temps i en el nostre entorn occidental, algunes de les aspiracions preferencials són la felicitat, la intensitat i la llibertat, amb un fort component individualista, hedonista i materialista, poc donat a compromisos i molt concentrat en el present i en la reclamació de drets. Aquesta sèrie de valors configuren també uns objectius vitals que cal examinar amb esperit crític, tant des de l'humanisme laic com des de l'humanisme específicament cristià.

Aquest èmfasi en la immediatesa ho impregna tot: la política, concentrada en el termini d'una o dues legislatures; l'economia financera, enfocada en l'obtenció de beneficis a curt termini; la cultura, arrossegada per una capacitat productiva que convergeix ràpidament en caduca i efímera tota novetat; i la vida personal, laboral o amorosa, sotmesa a la impaciència per satisfer expectatives difícilment realitzables. Aquesta tendència a privilegiar la immediatesa és lògica en uns temps d'incertesa i imprevisibilitat —que duu a inseguretat i canvis en el treball—, d'acceleració dels canvis tecnològics i culturals —que obliga a posar-se al dia constantment, fa quedar obsoletes les seguretats apreses i incrementa l'escletxa que separa les generacions— i de minva de presència religiosa —que proporcionava una certa visió de relativització i de perspectiva sobre la vida i el món.

El do i el dret

És convenient ponderar els diversos aspectes de les preferències esmentades, ja que en depèn el benestar personal i social. La insistència en la feli-

citat com a ideal assolible suposa diversos problemes, ja que aquesta felicitat, més que una conquesta laboriosa i difícil, és considerada un dret, i està posant contínuament i dolorosament en contrast la situació real amb la situació anhelada. Ara bé, la felicitat, com la vida, no és pròpiament un dret sinó més aviat un do. Quan parlem de dret a la vida, com de dret a la salut, ens referim sobretot al deure dels altres a no prendre'ns la vida ni posar en perill la nostra salut, i al deure de les institucions públiques de promoure que això sigui possible. De fet, però, no teníem cap dret particular a ser engendrats ni tenim cap dret a no morir. La vida és un do, i cal veure-ho com una invitació a respectar-la i celebrar-la.

La salut i la felicitat també són dons, però només en part, perquè depenen parcialment de l'esforç físic i espiritual que fem per aconseguir-les o mantenir-les. Considerar la salut i la felicitat com uns drets intrínsecs ens porta a considerar una injustícia no tenir-ne prou. I la sensació d'injustícia —una injustícia que ens fa Déu, o la vida, o la societat, o els qui ens volten— contribueix a fer el problema encara més dolorós i profund i porta a la revolta de la ira i al malviure de la rancúnia.

En quin entorn considerem la salut i la felicitat també és important. El fet de voler-ho tot al més aviat possible, de considerar les coses en un horitzó temporal molt centrat en el moment que s'està vivint, redueix el paper mitigador i asserenador de la paciència i de l'esperança. Aquesta urgència, aquesta impaciència, aquesta pressa, que pot arribar a ser destructiva, forma part de la preferència per la intensitat com a valor i condiciona la visió que hom té de la llibertat, que és interpretada com la capacitat de fer a cada instant el que es vol. Una visió més àmplia de l'horitzó temporal dilueix una mica la intensitat dels instants, els relativitza, els col·loca en una dimensió més àmplia i dilatada. L'absolutització de l'instant fa prevaldre l'emocionalitat (resposta a curt termini) en detriment de la racionalitat (resposta a llarg termini, examinant una diversitat més àmplia de factors i possibilitats). La reflexió intel·lectual i espiritual ajuda a relativitzar l'instant, a suavitzar-ne la tirania i a experimentar l'alliberament que suposa l'esperit crític cristià respecte dels valors encoratjats pels poderosos.

L'exaltació de l'instant i el naufragi del sentit

El fet de tendir a absolutitzar els moments —a oblidar el passat, a no pensar en el futur— suposa dos problemes considerables: no posa tanta atenció a les conseqüències de les nostres accions i fa perdre de vista l'horitzó d'un sentit en la vida (d'un sentit que orienti cap al futur, que doni una certa consistència a la interpretació del passat i que proporcioni resistència cap a un present advers). La qualitat de la llibertat se'n ressent, així com el significat de l'esperança, reduïda a una expectativa impacient de solucions imminents i simplistes. A més, aquesta visió del moment fa veure amb prevenció qualsevol mena de compromís, en especial els més duradors, ja que limiten la disponibilitat indefinida de cada moment.

A més del context temporal, cal tenir en compte quins són els suposats continguts que definirien la felicitat. Massa sovint es refereix la felicitat al plaer, a l'èxit, al tempteig aventurer, a la possessió, a la fama, al luxe. En aquest sentit, encara que s'estigui en una societat força individualista, la influència dels models socials d'èxit, fama, poder i riquesa és molt profunda. Els mitjans de comunicació i la participació en xarxes socials poden incrementar aquest element de comparació, i la distància entre un mateix i els models d'èxit esdevé més intensa i sovint més frustrant i dolorosa. El contrapès d'una visió religiosa que posi en qüestió aquests valors convencionals, esclavitzadors i frustrants pot contribuir a un cert grau d'alliberament i de confort emocional de la persona.

En certa manera, la tendència a absolutitzar l'afany d'intensitat i de felicitat en el moment present pot veure's com una reacció a la tendència religiosa, vigent durant molts segles, de situar l'autèntica felicitat en un més enllà dubtós, de negar legitimitat a la recerca de felicitat en aquest món i de condemnar o, com a mínim, fer sospitosa l'experiència del plaer i de la satisfacció de viure. En oposició amb una felicitat no gaire ben definida en un més enllà no gaire fàcilment concebible, tenim ara la insistència en la felicitat en l'aquí mateix i l'ara mateix.

Entre l'exaltació de l'instant i la del transcendent, es desplega tot un ventall de possibilitats, segons l'amplitud de l'horitzó temporal de re-

ferència. La llibertat, per exemple, pot ser referida a fer el que es vulgui a cada instant, dintre de les limitacions que hi hagi, però també pot interpretar-se com la possibilitat de triar projectes a llarg termini. El resultat és ben diferent. En el segon cas, s'entén bé que cal sacrificar algunes comoditats o dissenys passatgers en nom d'uns objectius més importants —però també més incerts.

Reflexionar sobre la felicitat no és fútil. Actualment ha dut a parlar, per exemple, de mesures polítiques de la felicitat o, més ben dit, de condicions socials que facilitin un grau acceptable de felicitat a un nombre gran de persones. Així, en oposició amb els indicadors socioeconòmics excessivament simplificadors del producte interior brut, s'han demanat mètodes de descripció i valoració més amplis i més propers del grau de benestar de la gent. Entre aquestes condicions, un estudi de l'ONU situa entre els factors que contribueixen al benestar social la renda per càpita, els índexs de corrupció, la llibertat per prendre decisions importants, el grau de suport social, generositat i confiança. És útil tenir-ho en compte, ja que ajuda a orientar les prioritats i les decisions polítiques. Tot i això, hi ha la paradoxa que alguns dels països més «feliços» segons aquests criteris (Finlàndia, Dinamarca, Suïssa, Islàndia i Noruega) tenen índexs elevats de suïcidis i d'alcoholisme, de manera que cal aprofundir encara més en les condicions de la felicitat.

En els sistemes pedagògics actuals, s'ha volgut minimitzar l'esforç i reduir la sensació de fracàs: s'han suprimit les qualificacions, s'ha facilitat passar de curs sense haver assimilat prou els coneixements previs necessaris, s'ha volgut fer creure als estudiants que tots eren creatius i llestos, i s'ha atribuït el que no funcionava o bé als professors, que suposadament no motivaven prou l'alumne, o bé a les autoritats, que no invertien prou en ensenyament. En aquest context, la idea mateixa de fracàs resulta especialment dolorosa per a l'estudiant. A més, el fracàs escolar és un dels problemes més greus que té la nostra societat, per les conseqüències psicològiques, laborals, econòmiques i culturals que se'n deriven. El fracàs també resulta dolorós quan els models d'èxit i de progrés estan molt per sobre de les possibilitats pròpies, quan la desigualtat augmenta i quan

l'ascensor social comença a fallar. En aquest context, el fracàs resulta difícil d'assumir i incita a l'apatia i la desídia o a la revolta i la violència, en comptes de veure el fracàs com una part més o menys natural de la vida que pot ser superada després de reconsiderar críticament el rumb seguit i els esforços esmerçats.

El context social influeix en la visió sobre la mort i el fracàs. Per exemple, hi ha grans diferències entre el Nord i el Sud del planeta (en el sentit convencional d'aquesta simplificació de realitats socials tan heterogènies). Per a l'anomenat Sud, la mort forma part de la normalitat, estan acostumats a les epidèmies, als genocidis, a l'escassetat d'aigua i als dictadors, i aquestes situacions ajuden a tenir recursos psicològics que permeten afrontar condicions molt dures i sobreposar-s'hi. Al Nord, en canvi —que també té incrustats els seus «suds» sociològics de desemparament i pobresa—, el confort i el benestar relatius afebleixen la resiliència, la constància, la fortalesa, la generositat amb els altres..., virtuts estimulades, en canvi, per la contrarietat. També l'afebleix l'individualisme, que ha trencat els lligams comunitaris i ha deixat part de les responsabilitats a l'estat, sobreprotector o paternalista. Al Nord li costa més acceptar el fracàs perquè ha construït un altre relat al voltant de la superació personal, del somni americà, propi del sistema capitalista, un relat que no s'ha generat al Sud perquè el marc conceptual i la duresa de les circumstàncies són ben diferents.

3. EL SILENCI SOBRE LA MORT

En el nostre context cultural i social, parlar de la mort es fa difícil: és parlar d'un fracàs definitiu i indefugible, és introduir en el present un pes i una ombra difícils de suportar, és posar durament en qüestió els valors pels quals et mous i als quals aspirem (plaers, riqueses, èxits, salut, bellesa); és la premonició que el teu món s'enfonsarà, que no quedarà res de tu, que les teves aspiracions més treballades hauran estat passatgeres, fútils i ridícules, que moltes de les teves hores hauran passat en va. La mort, així, resulta un mirall despietat, inquietant i cruel.

A més, pensar en la mort implica posar la vida en un horitzó temporal que trenca el marc usual del curt termini. L'avidesa més gran per la vida i la manca de l'alternativa reflexiva o consoladora de la religió fan que es tingui més por de la mort (tot i que no sempre la religió ha estat consoladora quan ha parlat de la mort, sinó que en certs moments ha convertit la mort i l'amenaça de l'infern en una manera de dominar i de controlar la gent). En la mort conflueixen la màxima certesa (tots morirem) i la màxima incertesa (¿quan i com s'esdevindrà la mort?, ¿alguna cosa de nosaltres sobreviurà a la mort d'una manera o altra, en un altre espai i un altre temps?).

L'allargament de l'esperança de vida i la millora de les condicions de vida han anat retardant la mort, l'han tret de l'horitzó vital proper; l'han portat a una edat més avançada, en què morir ja sembla més natural, menys dramàtic. Més que el drama de la mort, es viu el drama de la decadència del cos i de les malalties degeneratives del cervell, context en el qual sembla pitjor continuar vivint que no pas morir i en què la mort sembla un alliberament i un descans.

L'allargament de l'esperança de vida accentua el dramatisme i la diguem-ne injustícia existencial i la incomprendibilitat profunda de la mort jove, de l'accident, del càncer manifestat de manera inesperada i quan ja és massa tard per fer-hi res. Les morts per accident s'han fet més freqüents en augmentar el nombre de cotxes, la quantitat de trasllats, la pressa i la fascinació per la velocitat. Les morts per càncer i les malalties degeneratives han augmentat per l'allargament de la vida i per l'increment de factors cancerígens en l'alimentació o en l'ambient. Així, hi ha hagut un allargament mitjà considerable de la vida, però també un creixent impacte anímic del seu truncament. En contrast amb això, sobta saber que, segons les estadístiques, el suïcidi se situa com una de les causes més freqüents de mort dels joves, comparable als accidents de trànsit o a les malalties. No cal dir que això resulta particularment inquietant i que revela importants malestars de fons, que exigeixen un esforç d'atenció.

Però fer un tabú de la mort és viure una vida en part imaginada, perquè tots morirem. No hi ha prou debat alternatiu sobre el més enllà, el

futur, la nova vida o l'esperança del cristianisme, i costa molt acceptar la mort com a final absolut de la vida, especialment quan s'ha posat la vida com a valor absolut.

Cada vegada hi ha més persones que estudien i reflexionen sobre com es podria dur a terme una pedagogia de la mort a l'entorn escolar (vegeu, per exemple, el llibre ja citat de Montserrat Esquerda), però troben moltes resistències per part de la mateixa escola o dels pares. Quan hi ha una mort propera se'ls demana que «apaguin focs», però sense que hi pugui haver un treball preventiu. Als nens se'ls explica que no venen de París però se'ls amaga que es moriran, i aquest és un dèficit formatiu terrible i d'un cert paternalisme. Però ¿en què hauria de consistir aquesta pedagogia? ¿Amb quina gradualitat i amb quina delicadesa s'hauria d'introduir el tema de la mort per tal que no resultés traumàtic? Es pot plantejar, potser, a base de petites preguntes com ara: «si sabessis que un familiar teu està malalt i morirà aviat, ¿què li voldries dir?, ¿com variaria el teu tracte envers ell?» Paraula i tracte: al cap i a la fi, comunicació i responsabilitat.

Aspectes quotidians del silenci sobre la mort

La societat té maneres molt subtils d'amagar la mort. Una d'elles, molt freqüent davant de cada mort concreta, és parlar molt més de les circumstàncies que l'han acompanyat i de les anècdotes relacionades amb la mort, que no pas del fet de la mort en si i de la reflexió sobre què és la vida, com fuig i com passa.

Naturalment, el com de la mort és la primera pregunta, la més espontània i immediata: accident?, malaltia?, violència?, vellesa?, suïcidi?, fam?, guerra? Les circumstàncies de la mort no són pas una anècdota banal, i parlen de responsabilitats diverses dels qui han provocat la mort o dels qui haurien pogut evitar-la. I tampoc és banal la diguem-ne «qualitat» de la mort: dolorosa?, angoixada?, plàcida?, solitària?, acompanyada?, previsible?, inesperada? Una reflexió massa abstracta i desencarnada de la mort, que passés per alt el com de la mort i se centrés només en el

què i el perquè de la mort, ens resultaria allunyada de la realitat i poc útil per a la vida.

Hem invisibilitzat la mort, ha quedat reduïda a un rumor, a una cosa que passa a casa dels altres. En molts casos, davant de la mort d'un avi es porta els nens i adolescents al cinema perquè es distreguin, perquè no pateixin, en lloc d'anar al tanatori i al funeral i enfrontar-se amb l'experiència real i propera de la mort. També, en ocasions, s'amaga als pares —especialment si són grans i en estat de labilitat emocional— la imminència de la mort o la mort mateixa d'un fill, per no fer-los patir, malgrat que han compartit amb ells tota una vida.

Algunes enquestes a estudiants de medicina indiquen que quan se'ls planteja el tema de la mort i se'ls convida a reflexionar-hi diuen que voldrien morir acompanyats de la família o de gent que estimen, però no contemplen el vessant espiritual de la qüestió. Quan se'ls fa notar això, diuen que no és un tema que preocupi la seva generació. Cada generació té les seves preocupacions, i en les generacions joves d'avui la mort sembla una possibilitat llunyana, mentre que la vida present té complicacions immediates i feridores: els estudis, la dificultat de trobar feina, els preus dels habitatges, les turbulències usuals de les recerques amoroses... Tot això és força més concret que els temes espirituals que es puguin plantejar a llarg termini. Amb tot, és una dimensió molt important i convé que se'n parli.

Un aspecte especialment inquietant del silenci sobre la mort es refereix al fet d'amagar al malalt la gravetat del seu estat i la imminència de la seva mort. Això ho saben molt bé els que treballen en l'àmbit de les cures pal·liatives: a vegades és la família qui no vol acceptar el final del malalt i no permet que se n'hi parli; i a vegades és el malalt qui no en vol parlar per protegir la família. Crida l'atenció que en la suposada era de la informació se n'amagui una de tan rellevant, potser una de les més rellevants per al pacient o la família. Però si al llarg de la vida s'ha parlat molt poc de la mort, és encara més dur parlar de la mort imminent d'un mateix. No és un tema nou del nostre temps, i sempre deu haver passat: per exemple, hi ha un relat en *La mort d'Ivan Ilitx*, de Lev Tolstoi, en què l'entorn d'un

moribund li oculta que s'està morint, excepte un d'ells, que l'acompanya dignament.

Actualment prima el que Daniel Callahan anomena «la mort de la mort». La mort és un fet que passa «a casa dels altres»: es mor en un hospital o en una residència geriàtrica, i el difunt és dut al tanatori i després al cementiri o la incineradora. La mort no passa per casa. Que la mort sigui un tabú l'ha allunyat no només de la societat en general, sinó també de les persones prop de la mort i de les seves famílies que, per aquest motiu, tampoc poden afrontar bé el dol. No podem dir, però, que s'hagi marginat el tema de la mort en les notícies quan tots els telenotícies en parlen cada dia: guerres, catàstrofes, migracions que acaben en naufragi i ofegament. Pel·lícules i videojocs fan aparèixer el tema de la mort, però desproveïda de rellevància, profunditat o dramatisme. Hem convertit la mort en una anècdota i una distracció i en material d'informació.

La reacció davant la notícia d'una mort depèn de la relació amb la persona que ha mort i del poder evocador de les circumstàncies en què s'ha produït. La mort de la gent que no coneixem o no té importància per a nosaltres ens preocupa ben poc. De vegades, la mort d'un artista, un esportista o un polític —o fins i tot d'un animal de companyia— que sentíem propers ens trasbalsa més que no pas la mort d'un familiar amb qui teníem poc tracte. La personalització ens fa veure la relació amb la mort: la multitud i la distància despersonalitzen la vida i la mort, la significació simbòlica per a nosaltres l'accentua. I les circumstàncies també compten. Durant la pandèmia, hi havia dies que el nombre de morts superava els dos-cents, com si s'hagués estavellat un avió. Ara bé, el cas de l'avió hauria tingut una atenció i un impacte molt superiors als dels morts a l'hospital, anònims per a nosaltres, reduïts a una fluctuació estadística.

Aspectes culturals del silenci sobre la mort

El silenci sobre la mort ha estat l'objecte d'una bibliografia força variada i ha adquirit més interès amb la pandèmia, que ha fet que la mort sigui cada vegada més present als mitjans de comunicació. Dos llibres que han

adquirir interès en el context actual són *Historia de la muerte en occidente*, de Philippe Ariès, i *La soledad de los moribundos*, de Norbert Elias.

La tesi de Philippe Ariès és que la mort ha esdevingut un gran tabú i ho analitza contrastant-ho amb altres èpoques i altres llocs del món. La novetat del final del segle XX és que ha esdevingut un tema prohibit, ocultat... i que vivim sense enfrontar-nos-hi. La nostra societat no accepta la mort, l'ha desculturitzat; la mort ja no és propera ni domèstica, sinó una estranya inquietant i llunyana, tret dels estudis més o menys especialitzats d'antropologia i de bioètica. Només en el moment en què mor una persona propera ja no es pot ocultar més i ens deixa desarmats. Però mentre això no passa, vivim com si la mort no ens afectés. La pandèmia no ens ha permès ocultar més la mort.

Norbert Elias planteja l'experiència del moribund i la seva soledat davant la mort. Sent que se'n va sol, malgrat tota la gent que pot tenir al voltant, i ha d'afrontar sol l'horitzó enigmàtic de la mort. Llegit en moments tan difícils com els de la pandèmia, en què no eren permeses les visites ni els comiats als hospitals i als centres geriàtrics, aquest llibre guanya interès perquè la soledat ha estat més present i ha sigut més dramàtica que mai.

En context de pandèmia, la mort no pot ser tabú perquè irromp implacablement a la vida quotidiana. Això provoca diferents tipus d'actituds: (a) la pandèmia trenca el mite de l'autosuficiència, del control de la realitat; (b) suposa una cura d'humilitat col·lectiva, ja que ni amb la ciència es pot controlar aquesta nova realitat; (c) es manifesta una extraordinària vulnerabilitat de les persones, de la ciència, de la naturalesa...; (d) cal aprendre la lliçó que no tenim control sobre la vida ni sobre la mort; (e) és un correctiu a la tecnologia i a les teories transhumanistes, a les teories molt «tecnooptimistes», que ens feien la impressió de tenir ja a l'abast el control de la vida.

Altres cultures ja han fet aquesta cura d'humilitat. En alguns països es conviu amb la mort des de la primera infantesa, cada dia és un exercici de supervivència. Les classes benestants d'Occident l'han amagat en tanatoris elegants i asèptics convertits en «no-llocs». El tabú de la mort és un

luxa dels països rics, una cura d'humilitat per a les societats opulents que es creuen autosuficients i que controlen la realitat, que es permeten amagar tant com poden aquesta realitat indefugible de la vida humana.

La pandèmia posa de manifest que no ens podem evadir de la mort i intensifica la consciència d'irreversibilitat de certs processos. La postmodernitat té mecanismes d'evasió que ens permeten entretenir-nos amb foteses per tal de no pensar en la mort. Això no és nou (Pascal ja parlava del paper de les distraccions per no haver de pensar en els enigmes més essencials de l'existència), però ara les distraccions s'han convertit en una indústria puixant, s'han multiplicat i s'han fet més seductores, invasives i absorbents. La pandèmia ens ha recordat que no ens podem evadir ni escapar. Podem fer reversibles molts moments rellevants de la vida (ens podem casar diverses vegades, podem tenir fills de grans...), però la pandèmia ens recorda que la mort no és reversible.

La crisi dels grans relats (François Lyotard) porta la *tabuïtzació* de la mort. És important tenir un relat sobre aquests temes perquè quan no n'hi ha ens quedem amb les mans buides i en la intempèrie del desconcert. Els grans relats (la Bíblia, la *Divina Comèdia*, l'Apocalipsi, les cartes paulines, l'Alcorà, la reencarnació, la llei del karma...) donen un coixí per afrontar la mort. Els microrelats només porten a la desorientació, a l'emocionalitat individual com a únic horitzó de l'experiència de la mort. Tenim tendència a la immediatesa i la reflexió sobre la mort queda posposada. En altres tradicions no és un tema tan tabú: mig món creu en la reencarnació i aquest relat els serveix per afrontar la mort. Molts d'altres creiem en la resurrecció, però no ho sabem fer ressonar com a referència cultural plausible i àmpliament admesa com a referència interpretativa.

El silenci sobre la mort es complementa amb un silenci sobre la vella; els vells són amagats rere l'eufemisme d'«avis» i són oblidats en residències geriàtriques. Durant les primeres etapes de la pandèmia, aquestes residències van esdevenir un dels àmbits amb més mortalitat afegida, a causa del contagi ràpid de gent acumulada en espais limitats i de la feblesa i la baixa resistència a la malaltia, i un dels llocs de més risc per a les treballadores i cuidadores, majoritàriament dones. L'acceleració dels

canvis culturals, de les formes de comunicació, de les referències de costums, fan que l'ancià ja no sigui vist com una font de saviesa i d'experiència. Les experiències que pugui tenir resulten desfades per als joves, que no es poden guiar pels seus criteris ni els seus consells, perquè les circumstàncies han canviat molt. Aquest fet i l'afebliment dels lligams familiars han fet que la vellesa esdevingui un àmbit vital ben difícil. Un acompanyament raonablement generós en aquesta darrera etapa formaria part de la qualitat de vida i dignificaria la societat.

Aspectes mèdics del silenci sobre la mort

La medicina contemporània no sap gaire com afrontar la mort. La medicalització —sovint reeixida— porta a la convicció que sempre s'hi pot fer alguna cosa més i sempre s'espera el darrer remei que pot salvar el pacient. El nostre imaginari social és que la medicina ho pot resoldre tot; fins i tot, alguns creuen que si la medicina actual no ho pot resoldre ja ho farà la medicina del futur, de manera que val la pena deixar-se congelar per esperar èpoques futures en què la medicina ja hagi trobat alguna solució al problema que ara és letal però que creiem que en el futur no ho serà. Els estudis i progressos en crioconservació són un camp poc visible encara i amb molts problemes oberts, però en auge, basats en aquesta fe en el futur.

Per enfrontar-se a la mort cal professionals preparats. Però els professionals sanitaris del nostre temps han estat educats per lluitar contra la mort i vèncer-la —sempre que els sigui possible. Educats en una societat amb el tabú de la mort, no han rebut cap formació sobre com afrontar la mort amb els seus pacients. Els estudiants de medicina mostren poca o nul·la preocupació per la mort, però a mesura que avancen en la carrera, més por li tenen. Les respostes mèdiques en els darrers moments han tingut més a veure amb la sedació i les cures pal·liatives físiques que no pas amb un acompanyament humà. Això, en bona part, és explicable per l'especialització de funcions pròpia de la cultura moderna i per la preeminència de les solucions tècniques per damunt de les consideracions

humanístiques. L'acompanyament es deixa a familiars, a psicòlegs, a sacerdots o a la bona fe del personal sanitari que envolta el malalt. La situació de la pandèmia, que a causa de l'alt grau de contagi ha portat a impedir l'accés de familiars i acompanyants al malalt, han deixat tota la càrrega de l'acompanyament mèdic i humà a un personal sanitari desbordat de feina. Cada paraula i cada carícia que han tingut per al malalt és un monument d'humanitat, que cal agrair profundament.

Mort, patiment i dol són emocions d'alta intensitat que no afecten només qui viu la situació, sinó també els qui es troben al seu costat. I ningú no pot ajudar els altres en un conflicte que ell no ha viscut. Això exigeix maduresa humana i una certa formació prèvia, a més de formació tècnica. En parlarem en la propera secció d'aquest escrit.

En el llibre *Ser mortal*, Atul Gawande afirma que la nostra societat ha passat de tenir una vida curta i una mort ràpida a tenir una vida llarga i una mort lenta. En efecte: la vida cada vegada és més llarga, però les malalties duren més i la mort és més lenta; creixen l'envelliment i les malalties degeneratives. El patró de morir, però, no és sempre el mateix: no es pot comparar un procés oncològic amb el d'altres malalties. Cada procés té els seus alts i baixos en els quals caldrà prendre decisions i s'haurà d'ajudar a prendre'n. La línia que inicia el procés de morir costa molt de diferenciar.

Daniel Callahan diu que no hi ha simplicitat en la mort i que en el debat s'ha de ser molt curós i conèixer molt bé la terminologia que fem servir, ja que les conseqüències seran molt diferents: limitació o adequació de teràpia, sedació, obstinació terapèutica, futilitat, eutanàsia i suïcidi assistit són conceptes subtils que porten a actituds diferents. Cada paraula té el seu matís i el debat és molt gran perquè alguna paraula —com ara «futilitat»— és molt subjectiva. Costa molt posar en valor què hi ha darrere de cada paraula. Com més complex és el tractament que es dona al pacient, més difícil es fa prendre les decisions necessàries en cada moment. Com més decisions hem de prendre davant la mort —decisiones que fa uns quants anys no estaven a l'abast ni tan sols, potser, de la nostra imaginació—, més augmenta la incertesa, la por d'equivocar-se i la recança de no haver encertat la decisió que calia.

Abans de la pandèmia els conflictes ètics més comuns eren dos i eren absents del debat mèdic i públic: la conspiració del silenci (l'ocultació de la gravetat al pacient, que és el conflicte ètic més freqüent) i el sobretractament (els metges han de saber «parar a temps» perquè massa medicina pot fer mal). Amb la pandèmia, s'han presentat nous problemes ètics per part del pacient, com ara ocultar la gravetat del seu cas per tal de no ser dut a l'hospital, malgrat que aquesta conducta pugui contribuir a contagiar familiars o companys de feina. També s'han donat casos de problemes cardíacs o de tumors no detectats a temps, ja fos per desídia o per inadvertència del malalt, ja fos per no voler acudir al centre mèdic per por del contagi o per saturació del servei.

Al llibre *La mort sembla un rumor*, Seamus O'Mahony es pregunta si els filòsofs que són més conscients de la mort moren millor que els metges... Segons l'autor, molts metges no acceptarien els tractaments i les possibilitats diagnòstiques i terapèutiques que ofereixen als pacients al final de la vida. Són molt conscients que sobretracten, però els és molt difícil parar de fer-ho, ja que forma part dels valors de la seva especialitat.

Al llibre *The way we die now*, O'Mahony parla de les converses difícils: és més fàcil demanar més proves mèdiques que dir coses que els pacients no volen sentir. Les converses sobre la mort s'haurien de tenir abans que arribi el moment de parlar de cures pal·liatives. Ezequiel Emanuel, un prestigiós especialista en bioètica, parla d'acceptar els límits de la mortalitat. En un article de 2014 que va tenir molt ressò, «Per què espero morir als 75 anys», explica com pot fer aquesta afirmació i declarar-se contrari a l'eutanàsia i al suïcidi assistit. Afirmar que quan arribi a aquesta edat acceptarà tan sols tractaments conservadors i no farà accions preventives. Per exemple, si se li diagnostica un càncer, no acceptarà quimioteràpies o radioteràpies invasives i doloroses, sinó cures pal·liatives i es prepararà per a ben morir.

Un altre aspecte de la pandèmia ha estat l'increment de les ansietats i les angoixes fins a nivells patològics, que s'observa en un increment notable de medicaments ansiolítics i un cert increment del nombre de suïcidis. En efecte, no tan sols la por a la malaltia ha tingut efecte, sinó també els

problemes econòmics i les conseqüències dels confinaments, especialment en llars petites, pobres, amb criatures. En parlar de la mort, no hem de menystenir aquest factor.

*Del silenci sobre la mort
al discurs sobre la dignitat de la vida*

Després de la Segona Guerra Mundial i dels milers de morts que va provocar, els estats es van proposar l'objectiu de garantir la vida. El drama de la Segona Guerra Mundial va estimular la fundació de l'ONU i la Declaració Universal dels Drets Humans, que han fet que la vida sigui considerada un valor a protegir. Potser podrà dir-se que benvingut sigui el tabú de la mort si fa augmentar el valor de la vida: potser tenim més temor a la mort perquè donem més valor a la vida. De fet, insistir sobre la dignitat de la vida és un gran actiu del segle XX. En algunes societats en què es glorificava la guerra, es menyspreava la vida i s'exaltava la mort, amb la pàtria com a entelèquia gloriosa que justificava i sublimava tots els sacrificis, amb milers de monuments als caiguts per la pàtria, aquests discursos ja no convencen ni arrossegueu, i la gent, sense dubtar dels grans sacrificis i del possible heroisme dels caiguts, es pregunta per la responsabilitat dels que van iniciar les guerres des dels seus llocs de responsabilitat.

Convé preguntar-se si és millor apreciar la vida o la dignitat de la vida. Un gran avenç de la humanitat és una estimació creixent per la vida humana. Tot té les seves complicacions, tota afirmació té el seu aspecte contrari (l'avortament, l'eutanàsia, el progressisme liberal...); estem plens de paradoxes i hem de gestionar la complexitat, però el que no hem de perdre és l'orientació general, que és saber on volem arribar.

A Occident s'ha treballat molt per erradicar la malària i els virus, per construir un sistema sanitari digne, per lluitar contra el càncer, les malalties infeccioses, les fallades cardíques o la degeneració neuronal. Malgrat que podem admirar l'enteresa i l'acceptació amb què afronten la mort, no podem prendre com a model les societats del Tercer Món, tan endarrerides encara en aquests aspectes. Potser sí que són comunitats més resi-

lients, però a Occident s'ha construït, a partir de la Segona Guerra Mundial, un estat del benestar més just i distributiu que fa prevaldre la vida sobre la mort. Precisament les situacions d'abús, d'injustícia, de violència, de deficiència en el sistema sanitari de tants països del Tercer Món o de països en guerra, són uns dels grans motors que impulsen moviments migratoris vastíssims. Massa sovint discutim sobre com els hauríem d'acollir i ignorem quins elements de la situació del seu país fan que hagin de marxar-ne, cosa que ens fa perdre la possibilitat d'intentar actuar-hi.

4. MEDICINA, CIÈNCIA I MORT: TRACTAMENT I ACOMPANYAMENT

Hem comentat ja alguns aspectes de les relacions entre la medicina i la mort. És un tema cabdal en la nostra societat, i en aquesta secció procurem tractar-lo amb una mica més de profunditat. Convé pensar en quines condicions voldríem morir: estar al costat de les persones que hem estimat i amb qui hem compartit la vida per poder mirar enrere i veure tot el que hem viscut, moments d'alegria i de joia; reconciliar-nos amb persones que ens resulten importants però de qui ens hem distanciat per qui sap quins motius, i ho voldríem fer amb l'esperança posada en el més enllà, en companyia i en pau. Morir enmig de tanta medicina i tanta tecnologia impersonal ens redueix la possibilitat de viure la mort de manera humana.

Per assolir una mort en pau cal una societat capaç de mirar desacomplexadament la mort, una medicina que incorpori entre les seves finalitats l'acompanyament en la mort i el tractament de la mort, uns professionals sanitaris preparats i un personal psicològicament i espiritualment preparat per poder acompanyar en el camí final.

En contraposició amb el tema de l'eutanàsia ('bona mort', etimològicament) cal reflexionar també sobre el tema de la cacotanàsia (la 'mort lletja'), el que s'ha viscut durant tants mesos de pandèmia: persones que no s'han pogut acomiadar, que han mort en soledat; famílies que han viscut impotents i amb dolor l'absència, la mort anònima, entre bates verdes i blanques, entre màquines... La cacotanàsia és el que descriu millor tot el

que està passant, més que no pas la distància ('obstinació terapèutica' o 'acarnissament terapèutic'), que en les urgències i en el daltabaix de la pandèmia ha tingut poques ocasions de ser practicada.

Ideals, límits i cost de la medicina

El Hastings Center de Recerca Bioètica de Nova York va publicar un document fonamental en 1996, en què Daniel Callahan, un dels fundadors del centre, estableix les prioritats de la medicina del segle XXI. Segons ell, en són quatre: promoure la salut, pal·liar el dolor i atendre el patiment, curar dins de les possibilitats i cuidar tothom, i intentar una mort en pau. (El concepte de «mort en pau» és més ampli que el de la mort digna, que té connotacions legals.)

La pandèmia ha afectat tothom però molt més l'àmbit sanitari. En la situació actual és més difícil enfocar el tema de com encarar la mort perquè encara no s'ha aclarit com s'ha de treballar en la sanitat en plena pandèmia. La pandèmia ha suposat un contacte directe amb la mort de personal sanitari que no hi estava avesat. Ens hem trobat amb persones que marxen ràpid i soles, sense estar preparades, i amb professionals sobrepassats.

La limitació de llits disponibles en les unitats de cures intensives en els pics de les diverses onades de la pandèmia ha estat a punt de plantejar —si és que no ho ha plantejat en alguns casos— qüestions bioètiques referents a la selecció de malalts per ser atesos i els que quedarien fora de la capacitat d'atenció. D'una banda, s'ha proposat el tema de l'edat del pacient, tema que ja s'ha plantejat a propòsit dels transplants, quan hi ha pocs òrgans disponibles. S'ha insistit que l'edat no ha arribat a ser un factor de rebuig *a priori* de cap malalt, però certament podria ser-ho, cosa que mereixeria una reflexió. També s'ha dit que hi ha hagut cribratge de persones amb discapacitat intel·lectual. En alguna ocasió, no s'ha atès alguna persona amb discapacitat intel·lectual perquè se'n va «qüestionar» la qualitat de vida. Un tema a reflexionar és, doncs, el del valor de les vides i el paper que hi pugui tenir l'edat, la minusvalia o el desgast cognitiu.

Un altre vessant del valor de les vides es planteja en tenir en compte el cost econòmic de les cures, que acostuma a ser considerable. Sanitat i economia entren sovint en conflicte. Els recursos són limitats, i es pot plantejar la pregunta de fins on és possible mantenir cures costoses de malalts sense perspectives. Durant la pandèmia, aquesta tensió clàssica s'ha vist accentuada en un nou vessant, a gran escala, ja que les mesures de contenció de la propagació del virus implicaven costos enormes per a diverses branques de l'economia (la restauració, el turisme, el comerç, la cultura...). ¿En quant podríem valorar una vida? No tancar comerços salva l'economia però produeix més morts. ¿Com es combina una cosa amb l'altra?

Un aspecte econòmic addicional sobre el valor de la vida ha estat la comparació entre els efectes humans i els efectes econòmics de la grip del 1918 i la covid del 2020. En el primer cas, i amb referència a Espanya, l'afectació va ser d'aproximadament un 1 % de la població i d'un 1,5 % de caiguda del PIB. Ara ha estat d'un 0,1 % de la població i de l'ordre d'un 11 % de caiguda del PIB. Les defuncions han tingut més efectes econòmics ara que fa cent anys. En termes econòmics, sembla que el valor de la vida ha augmentat.

Més que no pas en la pregària, l'esperança se situa ara, en molts casos, en la medicina. Una mort jove sembla actualment molt més injusta que fa anys, quan la medicina no disposava de tants mitjans per salvar vides, i la mort jove —sempre lamentable— no semblava tan fora de context de les esperances raonables. La medicina, mitjançant la fecundació *in vitro*, ha permès que hi hagi vida on semblava que l'esterilitat tenia l'última paraula. La cirurgia, amb els transplantaments, ha canviat la visió de la nostra relació amb el cos: la gent que ha tingut un transplantament viu gràcies a parts de cossos que no pertanyien al seu cos natural. A causa de la disponibilitat d'òrgans per als transplantaments, el moment concret de la mort (mort encefàlica, mort cardiorespiratòria) esdevé una qüestió clínicament crucial per a la vida d'unes altres persones que esperen els òrgans de la persona que acaba de morir. Totes aquestes qüestions han rebut una gran atenció des de la bioètica.

Tractaments propers a la mort: l'abordatge pal·liatiu

L'abordatge dels tractaments propers a la mort ha de ser integral i multidisciplinari: social, mèdic, espiritual... La visió integral hauria de ser la norma i no pas l'excepció. I també cal preguntar-se quin paper té la família a l'hora de prendre les decisions i quin els testaments vitals.

Un tema important és el de l'obstinació terapèutica. La idea que la medicina ha de lluitar per triomfar sobre la mort reforça la tendència a l'obstinació terapèutica. Amb això se silencien els aspectes humans més tristos i s'arriba a recomanar al pacient que no pensi en aquests temes, que s'animi, que «s'ho tregui del cap». Cal evitar l'obstinació terapèutica, que és fútil, però ¿qui decideix quan s'atura el tractament? ¿El professional, que ha de ser madur i amb coneixements? Però ¿quin creu que és l'objectiu de la seva professió? ¿Allargar la vida al màxim? ¿Salvar vides contra la voluntat del pacient? ¿Contra l'administració raonable de recursos? Tot plegat posa de manifest fins a quin punt la biomedicina és biopolítica i té potestat per decidir quines vides val la pena ser viscudes i quines no. ¿Ho ha de decidir el pacient? Aquest és un dels punts més difícils de la bioètica en l'àmbit assistencial.

Cal preguntar-se on ha quedat la cura i l'abordatge pal·liatiu. Es donen situacions deshumanitzades que es resolen amb l'esforç personal dels professionals sanitaris, amb la càrrega addicional que això suposa a la seva feina i a la tensió amb què treballen. La situació d'emergència ha fet que molts metges no especialistes en pneumologia hagin hagut d'integrar-se a unitats covid. Alguns d'aquests metges, com ara oftalmòlegs o dermatòlegs —que per la seva especialitat no tenen habitualment un contacte directe amb la mort—, s'han hagut d'afrontar a la mort, molts d'ells per primera vegada, i han hagut d'acompanyar a morir molts pacients que estaven sols a causa de les restriccions de visites de familiars o acompanyants. En general, era la primera vegada que es trobaven amb aquesta situació. Circumstàncies com aquestes han suposat un gran sofriment per als professionals sanitaris... Cal preguntar-se ara com podem aprofitar aquestes experiències viscudes i aquest patiment per millorar.

Cal aprofitar la pandèmia per ser resilients, però això és un procés actiu que requereix engegar estratègies tant individuals com comunitàries (amb la creació d'espais per compartir) i existencials (quin sentit trobem i donem a la pandèmia). Encara no s'ha fet el procés de digerir i assimilar tot el que ha passat.

Acompanyament en la mort

Quan no et queda res, només pots curar i acompanyar. Això és el que es treballa als màsters de cures pal·liatives. Parlem d'esperança per donar un sentit a la vida, però, com diu Václav Havel, l'esperança no és la convicció que tot anirà bé sinó la certesa que tot té sentit, sense que tingui importància el resultat final. Donar sentit al que ens passa i trobar sentit a la vida i al que hem viscut contribueix a la serenitat davant la mort i davant la duresa de la vida.

No «tot anirà bé» (ens referim al lema voluntarista que ha intentat encoratjar la gent en aquests moments difícils) perquè no hi ha anat. Ja hem vist que no «va bé» per a tothom, per als que han mort, per als que han enterrat éssers estimats, per als sanitaris que hi han arribat poc preparats... L'experiència ens ha sacsejat. Ara cal trobar-hi sentit.

La por de morir sol ha estat una de les angoixes freqüents en aquesta època. Persones que treballen responen al telèfon d'emergències o61 expliquen les seves experiències amb persones grans que prefereixen no ingressar per no ser separats de la parella. Com a cas particular, esmenten el cas d'un metge i la seva dona, malalts de covid, que saben que el procés és irreversible, no volen ingressar i demanen la sedació per morir junts. Tenen més por de morir sols que de morir. Un altre cas que va cridar l'atenció va ser el d'un home i una dona que van voler casar-se abans d'ingressar a les unitats de cures intensives, perquè d'aquesta manera, encara que estiguessin separats, se sentirien més acompanyats tot pensant en aquest vincle.

Cal tenir present, però, que la mort en solitud no és exclusiva de la pandèmia. Des de fa molts anys, es constata un nombre no negligible de

defuncions de gent gran que han mort sols a casa seva, sense que ningú no se n'adonés fins passats força dies. Colpeix la mort en solitud, i encara més el període relativament llarg en què ningú no troba a faltar aquests difunts, com si des de feia temps ja no formessin part d'aquest món ni interessessin ningú. Al Japó en concret, on aquests casos són especialment abundants, s'ha instituït fa poc un Ministeri de la Solitud per parar atenció a aquestes situacions.

Horitzons especulatiu

Un aspecte molt menys conegut pel gran públic, tot i que es comença a difondre en certa cultura interessada per l'actualitat, són les promeses que fa la ciència d'anar més enllà de l'horitzó usual de la vida. En la criopreservació, just abans de la mort es congela el cos i es conserva en hibernació per esperar moments futurs —potser d'aquí a dècades— en què la medicina sigui capaç de superar el problema que ha dut el cos a la frontera amb la mort. Per ara, això suposa diversos problemes tècnics referents a la possibilitat de congelar i descongelar sense perjudicar els òrgans ni destruir ni alterar les estructures dels circuits neuronals.

Dos altres aspectes són el transhumanisme i la resurrecció digital. L'ambició transhumanista consisteix a millorar l'espècie humana mitjançant enginyeria genètica i l'acoblament quirúrgic del cos i el cervell a diversos dispositius de processament digital, de manera que la persona fos més resistent a la fatiga, a les malalties i a les xacres de l'envelliment, de manera que es pogués depassar amb bona salut les fronteres actuals de la durada de la vida humana, situada en uns cent vint-i-cinc anys. Petites pròtesis informàtiques introduïdes a llocs crucials del cervell podrien incrementar la memòria i la capacitat de càlcul i de deducció.

Pel que fa a la resurrecció digital, consistiria a transferir a un superordinador la informació neuronal del cervell de la persona, per tal que, un cop a l'ordinador, programes adequats permetessin la continuïtat de l'activitat neuronal (inclosa l'experiència del cos i l'experiència de la realitat exterior) i la interacció de les diverses «ànimes algorítmiques» dels habi-

tants d'un superordinador, que podrien interaccionar també amb els de fora de l'ordinador. Tant el transhumanisme com, en menor grau, la resurrecció digital comencen a formar part de la cultura especulativa actual. Aquests aspectes, que fan reflexionar sobre què vol dir *vida humana*, que ens fan preguntar fins a quin punt podem modificar a fons la nostra espècie, fins a quin punt això no obrirà la porta a l'existència d'una espècie més potent que destruirà la nostra, haurien de poder ser considerats des de la filosofia i la teologia com a metàfores sobre qüestions enllà dels límits del que fins ara entenem com a vida humana.

Aquests aspectes especulatius han quedat molt al marge de les urgències del temps de la pandèmia, però quan hagi passat tornaran a ressorgir, tot i que matisats per un cert escepticisme.

5. SILENCI I PARAULA EN L'ACOMPANYAMENT DEL DOL

El procés del dol sempre és difícil, tot i que el grau de dramatisme, d'amargor i de revolta depèn de la persona que el pateix i de les circumstàncies en què es troba. El dol pel pare o per la mare, pel marit o la muller, per un fill, té matisos ben diferents. El dol té diverses etapes que cal transitar, des de la desolació i la negació fins a l'habituaació i l'acceptació. Però si en els temps usuals això ja és tan complex, ¿quines dificultats addicionals s'han produït en els processos de dol en uns mesos que no més a l'estat espanyol ja porten més de 80.000 defuncions (segons dades de finals de maig del 2021)?

En els moments més durs de la pandèmia, les dificultats més cruels han estat dues: no poder acompanyar el moribund i no poder celebrar el funeral o la cerimònia de comiat a causa de les restriccions per frenar la propagació de la pandèmia. Aquestes situacions han deixat seqüeles importants: han accentuat la por de morir a causa de la solitud, i l'amargor i el dolor de la pèrdua. Tot i les gestions de l'Arquebisbat davant la Conselleria de Salut per poder mitigar la duresa d'aquestes restriccions, la gravetat de la situació i l'escassetat de mitjans no ho van permetre o no ho van aconsellar.

Característiques generals del dol

Elisabeth Kübler-Ross, en el seu llibre *Sobre los muertos y los moribundos*, parla de les actituds al voltant de la mort: negació, ira, negociació, depressió i acceptació. El dol passa per diverses etapes, i la més plena és l'acceptació, tot i que a vegades no s'hi arriba i hom queda «encallat» en la resignació o en la indignació. El procés de dol també s'aplica a conceptes diferents del de la mort: per una separació, per un acomiadament laboral, pel trencament d'una amistat, per un trasllat domiciliari...

Però les reaccions que s'han donat durant la pandèmia no s'ha produït en l'ordre que Kübler-Ross va imaginar. Hi ha hagut ràbia, indignació davant la mort quan s'ha produït en persones que no han tingut accés a cures intensives o a respiradors per saturació o perquè s'han jerarquitzat els recursos. Aquest tema ha generat un debat ètic sobre la distribució dels recursos sanitaris en moments d'emergència i s'ha posat en evidència l'*edatisme*. Durant la pandèmia ha faltat dignitat, ritualitat, acompanyament i compliment de les últimes voluntats, cosa que ha generat ferides en les persones que queden.

Carlos Bermejo (del Centre d'Humanització Madrid-Cantoblanco), a *Duelo digital y coronavirus*, ha analitzat els comiats durant la pandèmia i l'estat d'alarma. Molta gent ha mort sola i han faltat processos de ritualització (gestos, símbols, paraules) imprescindibles en el moment de la mort per als que es queden i per als que se'n van. Amb la pandèmia, no hi ha hagut l'acompanyament afectiu i simbòlic que requereix un procés així. Tot això ha generat dols patològics, emocions tòxiques, culpabilitats de familiars i de professionals sanitaris...: vivències que van des de la indignació a la ràbia i que no ajuden en el procés de comiat d'una persona ni a l'acceptació de la mort.

Cal plantejar l'aportació que les tradicions religioses poden fer en un context de difícil control del temps, per la incertesa i per emocions molt tòxiques. És important endinsar-se a les tradicions espirituals i religioses i veure-hi el bàlsam, el consol de l'ànima, que hi poden aportar. ¿Quines paraules podem dir, quins gestos podem fer, quins relats podem cons-

truir en moments tan convulsos que aniran a més quan es compliqui la situació social i econòmica? En aquest context necessitem narracions que creïn petits refugis de serenitat per tirar endavant la vida, les feines encomanades, les institucions..., i perquè no es trenqui l'harmonia social.

Les paraules que diuen la majoria de psicòlegs dels processos de dol són: «has de deixar anar, no aferrar-te...» Però ¿què vol dir «deixar anar», quan ens estem referint a companyies i elements que durant anys ens han semblat essencials en les nostres vides? Llegint Jacques Derrida podem entendre que la paraula *dol* és molt rica i molt gràfica, implica reconèixer l'empremta que l'altre deixa en tu i que no has de patir per superar, sinó que t'has d'esforçar per integrar-la i aprendre a conviure amb la presència d'una absència. Segons Derrida, s'ha d'aprendre a «conviure amb els fantasmes», i el dol no s'ha de tancar mai.

Diversitat d'iniciatives d'acompanyament en el dol

Fa anys, quan en un poble moria algú, tothom l'acompanyava en el moment del final de la vida. Morien a casa. La mort estava assumida. Posteriorment, en les grans ciutats o pobles grans, la mort no ha estat integrada a la vida, n'ha quedat exclosa. Tret dels pobles, ens trobem en un procés de destradicionalització, com deia Lluís Duch. És interessant observar el tipus de discurs que emergeix amb molta força en àmbits on abans el discurs religiós era hegemònic. I és interessant constatar què passa a les ciutats: (a) creixen els funerals laics (Catalunya és la comunitat autònoma amb més funerals laics, tot i que és més comú a les ciutats que als pobles); (b) es preparen persones que hauran de celebrar aquests funerals, i el seu discurs haurà de tenir un caràcter alliberador, emotiu, purificador (és molt interessant analitzar-los, què diuen, com ho diuen i a qui ho diuen, així com els monòlegs de la família); (c) és molt difícil «competir» amb els discursos de la família si parles de la resurrecció de la carn, del cel, de l'infern i del purgatori.

Hi ha preocupació sobre el procés de dol dels familiars de difunts per la covid. Se n'ha parlat poc i caldria fer canvis per poder acompanyar-los,

com per exemple promovent grups de dol. Hi ha molta gent traumatitzada, que no ho ha paït, i després això té conseqüències negatives. Hi ha iniciatives sorgides en algunes funeràries que organitzen grups de dol per categories: són diferents les morts de joves, d'avis, de parelles, de fills, per la covid... Amb la pandèmia s'han multiplicat els grups de dol. Són petits espais d'alliberament emocional —amb acompanyament psicològic— però sense cap narrativa religiosa. En efecte, sovint es considera que per a l'alliberament emocional cal acceptar que, de la persona que ha mort, ja no en queda res més que records, és a dir, les restes emocionals d'aquells que en viuen l'absència, com si fossin les restes d'un naufragi amb què caldrà intentar fer una embarcació nova per navegar per la vida, sense cap horitzó transcendent. En aquest punt, la perspectiva religiosa és ben diferent.

A la Universitat de Lleida hi ha un programa de màster sobre el dol que té un gran èxit. En algunes sessions es posa l'accent en el transcendent. És un tema que s'ha posat de manifest amb la covid, però la gent des de sempre té ganes de fer un bon procés. També hi ha un grup vinculat al Moviment de Professionals Catòlics, que treballa l'acompanyament en el dol. El Secretariat de Pastoral de la Salut de l'Arquebisbat de Barcelona ha creat un servei d'acompanyament en el dol i la malaltia (SADiM) amb la col·laboració de la Fundació Ca n'Eva. La Fundació Roure, del barri de la Ribera de Barcelona, des de fa un o dos anys forma persones per acompanyar —espiritualment o no— aquells que moren sense família. L'associació Aves - Grups de Dol és una associació de voluntaris que treballa des de 1993 per ajudar a pal·liar el patiment emocional, psíquic i espiritual provocat per la malaltia, la mort i el dol.

La majoria de grups de dol són portats per psicòlegs, que donen pautes d'acceptació i d'alliberament però en què manca la dimensió transcendent, tret que el professional exposi les seves creences *a priori*. D'aquí s'entreu que no es dona legitimitat a la paraula perquè pugui ser bàlsam, alliberar, generar serenitat. També en contextos cristians manca l'art de morir i una pedagogia de la mort. La paraula de Déu és alliberadora i curativa, però davant de la finitud hi ha tendència a buscar els fàrmacs o

l'ajuda d'un professional *psi*: no és tan habitual un acostament a la filosofia o a l'espiritualitat. Ens manca l'art de morir.

6. EXPECTATIVA I MISTERI DE L'ESPERANÇA CRISTIANA

La pandèmia posa sobre la taula el nostre discurs sobre l'esperança, sobre la seva legitimitat o el seu fonament. El discurs sobre l'esperança forma part de la necessària dimensió profètica i transformadora de la religió. No vol dir que les coses hagin de sortir bé, sinó que, fins i tot sortint malament, trobaran un sentit en Déu. Ara bé, ¿és un pensament ingenu, una il·lusió enganyosa que ens convé per superar els moments difícils, o té alguna base sòlida? Quan tot funciona, és fàcil tenir esperança, però quan venen moments difícils és quan cal tenir-ne i irradiar-la. El cristianisme ens exhorta a no tancar-nos sinó a sortir de nosaltres i irradiar esperança, ànim, energia, obertura a un horitzó més ampli. Però ¿quin recorregut té ara aquest discurs quan el que abunda és el desencantament, el desencís i la moral apocalíptica?

A primera vista, la religió ha estat poc present en el camp de les esperances. No ha tingut la teatralitat d'altres èpoques, ni l'expectativa messiànica de la ciència, ni la foscor arrogant de la mala política, ni la titil·lació de fons econòmics per mitigar el desastre. Però mirat en profunditat, ha estat present en quatre fronts: d'una banda, ha contribuït a mitigar les situacions més desesperades, on les administracions arribaven tard; en segon lloc, la ciència, la política i l'economia plantegen grans qüestions ètiques, psicològiques, antropològiques i filosòfiques, en les quals la reflexió d'origen religiós resulta rellevant; en tercer lloc, la fraternitat interreligiosa preconitzada en l'encíclica *Fratelli tutti* ha expressat oportunament i vigorosament un clam viu de més diàleg social; i, finalment, quan totes les esperances fallen i sembla que només queda la desesperació, la resignació aclaparada o l'acceptació estoica, l'esperança religiosa eixampla vertiginosament l'horitzó vital i converteix en plenitud interrogativament prometedora el buit en què tot sembla enfonsar-se.

Diversitat d'esperances

Convé elaborar i treballar els diversos vessants de l'esperança que acabem de comentar: ajudar on calgui ajudar (inclosos l'ajut material, el suport anímic, la recerca de solucions concretes, científiques o jurídiques); examinar èticament, críticament, i participar en la denúncia i la lluita contra els abusos de poder; i fomentar la fraternitat dialogant entre religions i entre grups socials. Aquestes tres esperances poden ser àmpliament compartides. No cal ser cristià per participar activament en aquests fronts d'esperança. Però l'esperança cristiana té un quart element propi, transcendent, que és la resurrecció, l'esperança en la qual pot intuir-se des de l'experiència amorosa pròpia o, en una escala més àmplia, en la creença en la Resurrecció de Crist i en allò que significa.

a) Propostes humanes de sentit

Davant la «mort del tu» —que ens col·lapsa— hi ha bàsicament tres vies: l'evasió (no pensar-hi), la resignació estoica (practicar la memòria, assumir la finitud) i l'esperança (sostinguda en la idea que l'amor és superior a la mort).

La mort dels altres ens omple de preguntes: ¿per què ha passat?, ¿per què en aquest moment?, ¿per què en aquestes circumstàncies?, ¿quin sentit ha tingut la vida del que ha mort?, ¿com modifica aquesta mort el sentit de la nostra vida? Les diverses formes de sentit que ens podem construir els humans prescindint d'un horitzó transcendent són força vulnerables, però algunes d'elles poden ser relativament consoladores: una acceptació serena de la nostra naturalesa mortal o la constatació resignada de les dimensions absurdes de l'existència, per exemple; algunes altres hipòtesis de sentit transcendeixen la persona i apunten a la possibilitat que contribueixin a alguna cosa més gran que ella: la família, el servei als altres, la salut, el saber, el progrés, la cultura, la pàtria... Són formes de sentit que cal respectar i valorar en el que puguin tenir de consoladores i de constructives, però no sempre funcionen o demanen una

mirada força generosa: al cap i a la fi, la majoria d'aportacions que fem al futur són molt petites.

El tema de la mort s'ha tractat des del punt de vista sociològic i mèdic, però també cal tractar-lo des d'un punt de vista més personal i emocional. Perdre a destemps una persona estimada fa que visquem la mort com una gran injustícia i que ens hi rebel·lem. En moments així, ens adonem de la importància de la immediatesa de la presència, quan no trobem resposta a la pregunta «on ets?». Però, d'altra banda, sentim que l'amor que hi ha hagut no pot acabar amb la mort. Podem intentar mantenir viu una espècie de diàleg «desigual» perquè l'espai i el temps canvien i sorgeix el dubte de si aquesta conversa amb qui ja no hi és, més que no pas un diàleg, no sigui un monòleg.

Gabriel Marcel i Karl Rahner han afrontat amb profunditat i perspicàcia la qüestió de la mort. Marcel distingeix entre cos-objecte (necessari per als sentits) i cos-subjecte (presència personal). El cos-subjecte és el que trobem a faltar quan mor una persona estimada. Marcel diu que l'esperança no és optimisme, il·lusió o desig, sinó la confiança en la continuïtat espiritual més enllà de la vida en una dimensió transcendent. La grandesa del seu enfocament és que no tracta la mort d'una manera impersonal, sinó des del tu estimat o des de la diferència entre *presència* i *absència*. És més significatiu parlar d'*absència* que de *pèrdua*.

Complementar la lectura de Marcel amb la lectura d'*Oyente de la Palabra*, de Karl Rahner, n'enriqueix la perspectiva. Aquestes lectures porten a veure la importància de diferenciar entre *problema* i *misteri*: el problema s'ha d'objectivar per tractar-lo, mentre que el misteri queda dins de la subjectivitat. El misteri no és el que roman desconegut, sinó una dimensió interior. Els humans som un misteri perquè som matèria però també esperit. Rahner ho explica bé: som esperit perquè som lliures i estimem. Això comporta entendre la fidelitat com a compromís per compartir la vida. Davant la pregunta «on ets?» es respon de vegades «al més enllà», però el més enllà no és un lloc sinó la plenitud dels valors espirituals que tenim a la vida.

b) Propostes transcendentals de sentit

L'esperança cristiana va més enllà. No és guany ni conquesta de la persona, sinó do de Déu, i això l'obre a tothom: Déu pot recordar aquells que ningú no recorda, estimar aquells que mai no han estat estimats, acollir fora del temps, fer brillar amb llum nova allò que mai no ha brillat. La promesa religiosa de sentit supera les construccions de sentit que no van més enllà de l'humà; la seva fragilitat rau en la seva credibilitat dubtosa —les altres esperances també són dubtoses—, el grau de convicció o de confiança que demanen per ser eficaces com a consol.

Salvació i resurrecció són fonamentals en la visió de la mort des de la perspectiva cristiana. Que desaparegui una persona propera i estimada és dur, però l'acceptació i l'esperança formen part del contingut mateix de la fe cristiana. Si s'afebleixen, també s'afebleix la fe. Sant Pau ja ho diu al capítol 15 de la carta al Corintis: «si no ressuscitem, és vana la nostra fe.» Sigui com sigui, la resurrecció suposa una continuïtat de la nostra vida en el més enllà. Tenim una bona notícia, que es fonamenta en la paraula de Jesús quan ens diu que amb la mort no s'acaba tot i que ell no abandona ningú. La pots creure o no, però la bona notícia hi és i si no la creiem és perquè no estem prou arrelats al que ens diu Jesús. L'esperança i la bona notícia van molt lligades a la profunditat amb què vivim la fe cristiana.

A Occident ¿fins a quin punt el tema de la mort està marcat per la progressiva desaparició a la nostra societat dels conceptes de salvació i de resurrecció? En molts sectors de la nostra societat postcreient, són conceptes que gairebé ja no existeixen. Per això es té por a la mort i no s'encaira. ¿Què és la salvació? ¿És el retrobament? ¿La resurrecció? Possiblement la nostra cultura ha perdut conceptes espirituals fonamentals, i això és un problema de fons del cristianisme.

La mort representa una separació física, però no separa de l'amor. No cal viure la resurrecció necessàriament com un dogma: la podem intuir com la connexió i el diàleg amb els que ja no hi són; la podem veure no tan sols com el que passarà al moment de la mort, sinó com una capacitat espiritual que transcendeix la limitació del temps i que podem sentir ja

ara i aquí en nosaltres mateixos, donant esperança enllà de les esperances. Però això depèn de la manera de creure de cadascú, de la cultura que es tingui com a creient, del treball espiritual que s'hagi fet en aquest sentit.

¿Quantes persones hi ha avui que en l'agonia se sentin acompanyades per la mort de Crist, que sentin que la mort de Crist dona un alè de sentit a la seva mort? ¿No és potser aquesta missió d'acompanyar en el dolor, l'abandonament, la injustícia i la mort un dels aspectes més essencials de la mort tràgica de Crist? ¿I aquest acompanyament no vol dir que Déu ha arribat al fons del més fosc i del més tràgic, per fer-ho seu i prendre-li el poder de ser la darrera paraula?

Els cristians hauríem de meditar una mica més del que ho fem sobre la mort de Crist, meditar personalment, a fons i concentradament, com s'havia fet durant segles, i no tan sols escoltant un discurs interposat. I per això cal tornar a rellegir els textos de la Passió dels evangelis, perquè la mort de Jesús a la creu atansa la humanitat de Déu a la nostra. Si realment es creu en la plenitud religiosa de Crist, el pensament sobre la mort té tota la tensió que puguin tenir les morts més tràgiques i colpidores, però la reflexió queda oberta, com a mínim, a una perspectiva d'interrogació expectant o, segons quina sigui la mesura de la fe, a una esperança confiada malgrat la por al desconegut.

Convé recordar que abans de la Resurrecció hi ha la Passió. No es tracta, doncs, d'esperances edulcorades i deliquescents per vèncer la por a la mort. Ben al contrari, la mort de Crist té un dramatisme especial (patiment extrem, injustícia revoltant, abandonament, burla, exposició pública...). El que representa la Passió de Crist és un tema que inquieta i sorprèn els evangelistes, sant Pau, els deixebles, els seguidors... A l'evangeli de Marc, la premonició de la Passió plana sobre el text des de bon principi, i l'abandonament en la mort és complet, fins i tot per part de Déu. En aquest evangeli, les últimes paraules són precisament (seguint el salm 22): «Déu meu, Déu meu, per què m'has abandonat?» La resurrecció obre un capítol nou, inesperat, misteriós.

A l'evangeli de Lluc, en canvi, les últimes paraules són: «Pare, encomano el meu alè a les teves mans», que dona una visió més consoladora,

més confiada: lliurar-se totalment a les mans de Déu. A l'evangeli de Joan, en canvi, Crist té companyia al peu de la creu, i les seves darreres paraules són: «Tot s'ha complert.» Més que l'abandonament total, hi ha la convicció d'haver complert la missió que havia de dur a terme i la mort guanya així un sentit.

Reaccions usuals a la proposta de resurrecció

Les reaccions a la proposta de resurrecció acostumen a ser avui la irritació, la incredulitat o alguna alternativa, com ara la reencarnació, la immortalitat incorpòria o la dissolució més o menys còsmica. Convé tenir-les presents per raonar adequadament la resurrecció davant d'aquestes reaccions i incrementar-ne el sentit i el vigor.

Convé no oblidar el tema de la irritació, especialment en els casos en què la mort se sent com una injustícia profunda, que sembla desmentir l'existència de cap Déu bondados o de cap providència divina. La sensació d'injustícia (en comparar, per exemple, la mort d'una persona jove, prometedora, amb fills petits que en depenen, amb la prolongació de la vida d'una persona gran en estat gairebé vegetatiu o ja incapaç de reconèixer ningú, o en comparar la mort del just amb la salut del malvat) fa semblar la mort especialment insultant, dramàtica. Esmentar un Déu bo o un Déu savi sembla una burla afegida. Aquesta irritació pot ser adreçada directament contra Déu o, més sovint, contra els creients i contra els representants oficials de la religió.

En aquest cas, convé tenir una reflexió prou elaborada sobre el paper del mal en el món i sobre el paper de la mort. Convé, en primer lloc, no veure la mort d'una persona com un càstig diví ni com el fruit de la voluntat divina. Al·ludir a la voluntat de Déu davant de la mort pot fer que aquesta resulti més suportable per a un creient fatalista, però la fa encara més dolorosa i insultant per al qui dubta de Déu, a qui no dona per descomptada la seva inexistència però no hi acaba de creure. Així mateix, convé fer també un cert exercici de reflexió sobre els conceptes de *providència* i de *miracle*.

La incredulitat, el desinterès i fins i tot l'escarni són reaccions freqüents en uns temps amb poca formació religiosa, en què no s'ha tingut ocasió ni interès ni voluntat de reflexionar sobre aquests temes, per anar incorporant aquesta idea —tan difícil d'imaginar, per cert— com a possibilitat digna de consideració. En els funerals de gent gran creient però amb familiars que no ho són, l'homilia del capellà moltes vegades no té sentit per a la família, en contrast amb els discursos més emotius i personalitzats que els mateixos familiars fan després de l'homilia. Potser, en aquests moments, és millor parlar de la vida que de la mort, de gratitud per la vida del difunt. Però cal conèixer-la, i això és difícil. ¿Quants capellans s'afronten a un funeral sense ni tan sols haver pogut parlar amb la família, mentre que els nous funcionaris de les empreses que gestionen els serveis funeraris s'estan preparant i formant en aquest vessant de comunicació i de proximitat?

En les posicions d'incredulitat i desinterès, hi ha dos aspectes a considerar: la manca de relat antropològic suficient i la inexistència de relat alternatiu com a conseqüència de la secularització. Hi ha un contrast notable pel que fa al paper dels funerals entre el Nord i el Sud, a causa d'universos culturals diferents, segons el paper que hi hagin tingut el capitalisme, la noció del progrés constant, l'avenç tecnològic i el racionalisme. Amb l'exigència que la raó ho ha de poder explicar tot, la resurrecció no hi té cabuda. En alguns llocs d'Àfrica, quan mor una persona, el procés del dol s'aborda des de la comunitat. La mateixa parròquia s'encarrega del contacte amb la família del difunt i el comiat dura tres dies. Al tercer dia el capellà celebra l'eucaristia i es fa un gran dinar de comiat, molt important per a ells. De fet, les celebracions dels àpats de difunts, després i fins i tot abans de l'enterrament, eren freqüents aquí mateix fins al segle XVIII i es van mantenir d'una manera no tan explícita fins a començaments del segle XX. François Lyotard parla d'una descomposició dels grans relats respecte de l'origen i el final. No és que no hi siguin, sinó que hem deixat de creure'ls. Això ens deixa amb les mans buides. Amb tot, aquest fenomen no ha passat en totes les cultures, ni ha passat respecte de la ciència, en què els grans marcs explicatius s'expandeixen àmpliament, sense que

els seus marcs interpretatius, més discutibles, siguin examinats críticament. El cristianisme mateix ha posat en qüestió el gran relat de la resurrecció, que és de la carn! I quan s'articula aquest relat en un context que ha estat secularitzat, es produeixen dues menes de reacció: una és qualificar de naïf o infantil la notícia que diu que retrobaràs els que han mort i viuràs amb una plenitud que no tindrà mai fi; la reacció alternativa és de respecte, perquè hi podem trobar un bàlsam com altres el troben en altres tradicions dins de la diversitat dels grans relats (la reencarnació, la immortalitat...).

En la nostra societat hi ha un criticisme molt selectiu que qüestiona la resurrecció però no la reencarnació o la immortalitat. És un criticisme molt estricte amb la tradició judeocristiana però molt benèvol amb altres tradicions. El que diferencia el cristianisme és, d'una banda, aquesta navalla autocrítica que ha anat tallant els grans relats i, de l'altra, una certa rancúnia d'alguns sectors contra abusos passats, que els duu a voler prescindir del llegat cultural i espiritual. Ens hem quedat amb les mans buides i el temple buit.

L'Església encara té la «gramàtica» del comiat, del ritual de l'acompanyament —al difunt i a la família—, encara que es tracti de persones poc practicants. En els moments difícils com la mort, es demana aquest ritual perquè és el codi que preval socialment i cultural, almenys en àmbits no urbans. La religió té una funció terapèutica. A vegades és més important el gest, l'oportunitat, l'acompanyament, el símbol, el llenguatge no verbal, que la paraula concreta, i l'Església pot donar dignitat en una situació dolorosa.

La idea de no morir del tot està molt estesa a la societat actual, però de maneres diverses, algunes d'elles diferents a la resurrecció. A Catalunya més de l'1% de la població es declara budista i creu en la reencarnació. De fet, hi ha més persones que creuen en la reencarnació que no que es declari budistes, ja que fins i tot alguns cristians creuen en la reencarnació o la transmigració, més que no pas en la resurrecció. Nois i noies que no tenen la resurrecció com a horitzó de referència, sí que hi tenen la reencarnació o la immortalitat. Alguns estudis sociològics indiquen que hi ha

cristians que creuen en la reencarnació i en la vidència, més que no pas en la resurrecció i la profecia.

Hi ha una contradicció interna entre la cultura predominant actual i la transcendència, fruit d'una evolució del materialisme sociològic mal entès, i d'una reacció entre anticlerical, teofòbica i indocumentada al cristianisme. En l'àmbit intel·lectual s'acostuma a participar d'aquesta contradicció, que creu que cultura i transcendència no estan relacionades. Molts estudiants poden donar poca importància al fet que un personatge pugui ser creient, però defensen en canvi la meditació i el budisme.

Fa uns anys a Barcelona només hi havia un centre budista i ara n'hi ha cinquanta. Al nostre entorn, la majoria de seguidors del budisme centra el seu interès gairebé exclusivament en la meditació, però no coneixen la cultura de fons del budisme. Podem atribuir una part de l'auge del budisme al desconeixement de les fonts i dels corrents de l'espiritualitat cristiana, a una reacció ambigua al triomf del materialisme i de l'economicisme en la cultura occidental, i a un rerefons d'anticlericalisme. Hi ha algunes interpretacions superficials del budisme que s'han posat al servei del neoliberalisme, en el sentit de buscar una relaxació espiritual interior sense posar en qüestió el sistema econòmic; però la convicció que hi ha una altra vida segueix present a casa nostra.

Per a Buda la reencarnació suposava angoixa i, per aquest motiu, en el budisme existeix la il·luminació, perquè trenca el cercle viciós de la reencarnació i ajuda a superar-la. Paradoxalment, alguns entenen la reencarnació com una possibilitat millor que la mort quan originàriament era un sofriment, la sortida del qual era acabar amb el cercle de reencarnacions tot dissolent-se en l'anul·lació del Nirvana.

De fet, dissoldre's en una realitat còsmica completament diferent al que coneixem és una altra possibilitat considerada en la cultura d'avui: els àtoms del cos que es desfà passen a formar altres cossos; l'energia que ens mantenia es difumina en un suposat oceà d'energies còsmiques. Aquesta visió de la mort és, probablement, rere l'auge de les incineracions i l'escampament de les cendres en algun lloc estimat pel difunt. En lloc d'esperar una resurrecció convertit en un grapat d'ossos que tard o d'hora

es desfaran i es disgregaran, l'escampament de les cendres té l'al·licient de la metàfora del retorn a la natura. Pot ser que això es visqui com una dissolució material i energètica del jo.

Això és ben lluny del budisme, però s'hi assembla pel que fa a la dissolució de la suposada «gota d'aigua» del jo en l'oceà d'aigua indiferenciada. Segons aquesta visió, relativament estesa, l'important seria l'aigua (l'ésser) més que no pas la gota, que és una forma efímera, ocasional i il·lusòria. En una visió més cristiana, la metàfora de la gota pot ser formulada des d'un altre aspecte: som com «gotes d'aigua», però el nostre destí no és fondre'ns indiferenciadament en un oceà, sinó calmar la set d'algú (la set d'amor, la set de comprensió, la set d'escolta); fins i tot podríem pensar en contribuir a calmar la «set» de Déu.

Quant a les perspectives sobre la resurrecció, la ciència actual, en descriure el món físic mitjançant la matèria, l'energia i la informació, obre portes noves a la manera de considerar com és el món, què és la vida, quins són els límits de la realitat seriosament concebible. En particular, les aportacions que podria fer el vessant d'informació, o vessant algorítmic, en diversos temes de teologia podrien ser molt interessants, i caldria que fossin explorats per contribuir a la possibilitat que l'experiència religiosa fos expressada mitjançant un imaginari potent, plausible per a la cultura d'avui i de forma respectuosa amb la tradició.

7. CONCLUSIONS I PROPOSTES

A partir de la constatació de la presència intensa i central de la mort durant el primer any de la pandèmia, hem abordat una reflexió sobre la mort relacionada amb diversos matisos concrets que l'experiència de la mort ha tingut durant aquest temps, i hem intentat esbrinar des d'una perspectiva cristiana com això podria influir en l'espiritualitat dels nostres temps.

La sortida de la pandèmia està tenint facetes diverses, ateses les circumstàncies desiguals en què s'han viscut els traumes i les perspectives diferents des de les quals s'han afrontat. D'una banda, una sensació d'eufòria i d'alliberament, que estimularà un afany de viure i una creativitat

artística (com en els famosos «alegres anys vint» que seguiren el final de la Primera Guerra Mundial a França); d'altra banda, l'increment de les desigualtats pot suscitar ira i rancúnia per part dels qui s'han sentit perdudors en aquest temps i pot alimentar greus conflictes socials (com va passar, per exemple, amb les tensions socials a la Barcelona de finals de la guerra mundial, en què els beneficis econòmics de la neutralitat espanyola durant el conflicte van ser acumulats només per uns quants). El trauma social pot alimentar també populismes autoritaris, que proposin solucions simplistes i dràstiques a problemes molt complexos (com va passar a l'Alemanya perdedora de la Primera Guerra Mundial). Caldrà, doncs, una espiritualitat molt sensible a la justícia social i portadora d'alegria de viure.

Conclusions

Per a més comoditat i consistència expositiva, referirem alguns aspectes de les conclusions als set matisos que hem subratllat en la visió de la mort durant la pandèmia i que reprenem ara amb les frases amb què els hem expressat al començament.

Per l'amplitud de la seva incidència internacional, hi ha dos grans aspectes que cal citar: l'increment del nombre de morts i el desballestament de diversos aspectes de l'economia.

a) L'augment considerable del nombre de morts en un any a causa de la covid, que ha posat la mort en un lloc preeminent de les notícies, les reflexions i les polítiques. Aquest aspecte ha fet indefugible la consideració sobre la mort a la nostra societat. Hem vist que no és un tema que pugui ser ignorat ni posposat. L'hem vist proper i decisiu. De cop i volta, hem observat com la societat s'aturava, es confinava, temia i descobria la seva vulnerabilitat a una escala inesperada. Sabem que això es pot tornar a produir. Semblava que la ciència ens hagués d'alliberar de la mort, pogués arribar a produir una espècie humana millorada o fins i tot una de nova. En lloc d'això, veiem que la nostra supervivència com a espècie depèn en

part de la ciència, ja que és fàcil imaginar una pandèmia bastant més destructiva que aquesta, com hem vist amb noves varietats del virus, que ja són més de set, entre les quals destaca la forma delta per la contagiositat.

Des del punt de vista espiritual, ens podem preguntar quin paper té Déu en aquestes qüestions, com és que la seva providència permet aquestes coses. El concepte de *providència* actual té en compte la consciència de l'autonomia del món, regit per un conjunt de lleis de la naturalesa, i de la no-interferència de Déu en el seu desenvolupament, un Déu que fa ser i alhora deixa ser les criatures. Pensem que, encara que Déu estigués inhibint la seva omnipotència en el temps d'aquest món, és prou poderós, savi i bo per reparar-ho tot en la nova creació i rescatar totes les víctimes de la història. Constatem que Déu no ens salva de la mort ni de la desgràcia, però creiem que ens salva en la mort i en la desgràcia.

En particular, en el cas del virus, els estudis de genètica i d'evolució han posat de manifest des de fa anys que nombroses mutacions espontànies produeixen noves varietats de virus més o menys perilloses. Si combinem aquesta constatació amb les condicions socials de grans acumulacions urbanes i amb un intercanvi intens de persones a llargues distàncies arreu del món, la pandèmia sembla una conseqüència gairebé òbvia del dinamisme de la naturalesa (tret que fos un virus dissenyat i produït específicament amb la finalitat de produir una pandèmia, cosa que no sembla que hagi estat el cas, tot i que podria ser-ho en el futur). Això ens fa veure que la nostra relació amb la natura és complexa, que no sempre la natura és una mare benivolent i amable, sinó un espai meteorològicament, geològicament i biològicament tempestuós.

b) *La tensió entre salut i economia, quan els tancaments dels restaurants, bars, comerços i teatres per reduir els contagis afectaven de ple l'economia i causaven empobriment i ruïna.* En aquest sentit, hem constatat, d'una banda, la importància dels anomenats *serveis essencials*, alguns dels quals —com ara la neteja, la recollida d'escombraries, la cura de gent gran— són poc valorats i mal retribuïts en la vida usual. Com en el sermó de les Benaurances, la situació de la pandèmia ha capgirat alguns dels valors predominants amb què examinem i valorem les diverses feines. D'al-

tra banda, hem vist com no tots els sectors econòmics patien la situació de la mateixa manera. Les tecnologies de la informació, la distribució logística, el sector alimentari i la recerca farmacèutica no la patien o en sortien afavorides, mentre que l'aviació, els hotels, la restauració, la cultura o sectors com ara el de la roba la patien fortament. Hem pogut constatar les perplexitats dels polítics dels diversos països a l'hora de ponderar els efectes sobre la salut i els efectes sobre l'economia. Cal tenir en compte que aquests darrers també tenen influència en l'estat anímic i en la salut mental de la gent que es queda sense feina i es veu abocada a una situació de pobresa.

La presència generalitzada de la mort ha tingut tres matisos concrets relacionats amb la forma de morir: la solitud, l'edat i la manca de funerals.

a) La mort en solitud, l'aspecte més colpidor que ha tingut la mort durant les primeres etapes de la pandèmia, en què no es permetia cap visita als moribunds a causa de l'alt grau de contagis. Sabem que, en definitiva, morim sols; tot i aquesta consideració existencial, morir acompanyat contribueix a la qualitat humana de la mort. El fet que, a causa de l'alta capacitat de contagi de la pandèmia, s'impedís les visites als malalts i fins i tot als moribunds ha fet que la mort tingués un element afegit de dolor psicològic i existencial. Des d'una visió cristiana, la solitud davant la mort té un matís particular, ja que creiem que, fins i tot morint en les pitjors circumstàncies, Déu d'una manera o altra ens acompanya. Aquesta consideració pot ser vista com a consol, especialment si, en comptes de «Déu meu, per què m'has abandonat» pensem en «Pare, deixo el meu alè a les vostres mans».

b) La gran concentració de morts a les residències de gent gran i la solitud i por de la gent gran aïllada a les residències, que ha fet reflexionar sobre les condicions de vida en la vellesa. Per a la gent gran, veure's privada dels contactes amb la gent que de tant en tant els visita ha agreujat la seva situació, ja especialment angoixant a causa del perill que suposava l'elevada densitat de persones a les residències, a causa que aquestes no estan

adaptades a un grau de medicalització massa sofisticat i a causa de la vulnerabilitat de la gent gran als efectes del virus. La situació ha estat semblant a la d'un empresonament. La pandèmia ha sacsejat les consciències respecte del tracte que donem a la gent gran. En el segment de població jove, la pandèmia ha tingut menys efectes directes, però ha tingut efectes indirectes greus, com l'ansietat i la solitud, que han incrementat significativament el nombre d'intents de suïcidi.

c) *La impossibilitat de celebrar els funerals i de poder-se acomiadar amb una certa formalitat i solemnitat dels difunts.* Els funerals formen part dels recursos de dignificació de la mort, de realització d'una etapa del dol. A causa del grau elevat de contagiositat del virus, però, durant uns quants mesos les cerimònies de comiat van ser prohibides. La situació d'una mort en solitud —del moribund— i de l'angoixa per no poder acompanyar-lo —de la família—, a més de la impossibilitat de celebrar una cerimònia de comiat digna, han fet que l'experiència de la mort i el dol subsegüent resultessin especialment traumàtics. Això ha fet preguntar-nos per aspectes de la litúrgia que podrien ser millorats en relació amb l'acompanyament a la família del difunt.

La tercera línia de reflexió ha estat entorn dels esforços contra la pandèmia, els mèrits humans i científics que han comportat:

a) *l'esforç, l'angoixa, la por i la humanitat del personal sanitari als hospitals i a l'atenció primària i del personal de les residències de gent gran.* El personal sanitari (metges, infermeres) i el personal adjunt (gent de neteja i d'administració) han passat moments duríssims per la proximitat a moltes morts, pel risc que ells mateixos corrien, pel perill de contagiar les seves famílies quan tornaven a casa. Molts d'aquests professionals han donat el millor de si, tant per poder guarir com, en molts casos, per poder acompanyar, tot fent d'intermediaris entre el moribund i la família. Ens hem preguntat també per les responsabilitats polítiques de tenir un bon sistema sanitari obert a tothom, cosa que ara apreciem més que abans de la pandèmia.

b) l'esforç internacional intensíssim de la ciència per lluitar contra la mort buscant vacunes i tractaments. Trobar una vacuna per a una malaltia nova acostuma a suposar una recerca i un desenvolupament d'uns quants anys. En aquest cas —a causa sobretot de la incidència econòmica de la malaltia—, s'han abocat molt recursos al desenvolupament de noves vacunes. Cal destacar la dimensió internacional de l'esforç en els països avançats, mentre que els països que no poden estar a la primera línia de la recerca ni formen part d'una comunitat de països prou consolidada han vist com es retardava la distribució de les vacunes.

Pel que fa a una reflexió religiosa, és interessant comparar l'esperança que han suposat les vacunes amb l'esperança oferta per la religió. A diferència de les epidèmies anteriors, en què l'esperança religiosa era prioritària, amb uns elements de teatralitat considerables, en aquesta ocasió —i des de ja fa temps— l'esperança de la gent se situa més aviat en l'àmbit de la tecnologia i de la medicina. Veure com l'esperança religiosa i l'esperança tecnològica es poden reforçar mútuament, en comptes de considerar que l'esperança tecnològica ja ho és tot, és un tema de gran interès conceptual. La ciència i l'economia, proveïdores d'esperances, plantegen qüestions ètiques i existencials que no responen per si mateixes.

Hi ha el risc que una atenció exclusiva als problemes de la immediatesa de la pandèmia ens faci oblidar grans problemes que continuaran un cop la pandèmia hagi passat. Aquests problemes, en síntesi, es refereixen al canvi climàtic, a la regressió autoritària de la política, a l'increment de les desigualtats econòmiques, a la polarització de la societat, al paper exacerbador de les xarxes socials sobre la radicalitat d'opinions i la fragmentació de la societat, i el paper de les noves tecnologies (robòtica i intel·ligència artificial, en particular) sobre el treball. En alguns aspectes, som a les portes d'un món nou. Com viure humanament en aquest món que se'ns està obrint és una gran qüestió d'avui.

Propostes

Convé extreure algunes propostes concretes des d'aquestes reflexions sobre com dinamitzar la presentació de l'espiritualitat cristiana en aquests moments. Les agruparem segons tres àmbits d'espiritualitat: íntim, interpersonal i social.

a) En l'àmbit *íntim*, la consideració de la mort de si mateixa ens afecta com a por a l'anorreament i al desconegut, com a consciència de fragilitat i de límit, i com a estímul a prioritzar els objectius des d'una visió que superi la immediatesa i consideri la visió de conjunt.

Propostes: cal que l'espiritualitat ajudi a una reflexió sobre el sentit de la pròpia vida, estimuli l'autocrítica envers els propis desigs des d'una visió de conjunt de la vida i desenvolupi la consciència, la responsabilitat i el goig d'una dimensió transcendent.

b) En l'àmbit *interpersonal*, la consideració de la mort de l'altre (conegut, apreciat, estimat) afecta com a por a la pèrdua, com a consciència de la importància irrepetible de l'altre i com a responsabilitat en l'acompanyament i la cura de l'altre.

Propostes: cal que l'espiritualitat ajudi a sensibilitzar en l'acompanyament en el dol, defensi una esperança de retrobament en un més enllà més ple i estimuli la celebració de la vida de l'altre.

c) En l'àmbit *social*, la consideració de la mort de l'altre (desconegut, anònim, distant) afecta la consciència de les situacions de vulnerabilitat que pateix l'altre (fam, guerra, malaltia, insalubritat), una certa responsabilitat en el suport a aquells a qui la mort de l'altre deixa desvalguts (fills petits, famílies sense el recursos econòmics que hi aportava el difunt...) i a una reflexió general sobre l'aleatorietat i molt sovint també l'aparent injustícia i absurditat de les circumstàncies de la mort.

Propostes: cal que l'espiritualitat exhorti a participar en l'assistència social al desvalgut, mogui a promoure la millora de les condicions socials i estimuli la participació en la vida col·lectiva.

En el cas del cristianisme —de l'espiritualitat cristiana, de l'acció cristiana, de l'humanisme cristià, si volem matisar-ne facetes concretes i diversificar les possibilitats expressives—, totes aquestes vies tenen una llarga tradició, testimonis valuosos i organitzacions amb experiència, però cal que la seva concreció pràctica sigui prou entusiasta, lluminosa, esforçada i eficaç per ser un ajut real.

Aquestes propostes podrien inspirar, per exemple, alguns moments de la predicació o algunes etapes de la formació religiosa. Quan es pensa en cristianisme i mort, massa sovint ens venen al cap tan sols els funerals. Una presència pedagògica i assenyada de la mort, sense gaire excessos, podria contribuir a posar de manifest la riquesa del missatge cristià en les circumstàncies més dures del fracàs i de la mort: d'una banda, tot allò que la consideració de la nostra naturalesa mortal pot aportar a una gestió més equilibrada i fecunda de la vida; d'altra banda, la mort de Crist, que és propera en la seva passió injusta i tràgica a la mort de tots nosaltres —fins als límits de les morts més injustes, absurdes i doloroses—, i que ens obre una perspectiva transcendent en el pensament i l'amor de Déu, en el desbordament de la Creació més enllà dels límits espacials i temporals amb què la podem percebre.

QUADERNS DE LA FUNDACIÓ JOAN MARAGALL

96. D. JOU: *Trenta poemes sobre ciència i fe*
97. A. BORRELL: *El viatge interior. De la recerca de si mateix a l'encontre amb l'Absolut*
98. J. MOLAS: *Maragall i Azorín*
99. I. MORETA: *Joan Maragall, pensador religiós. Antologia comentada de textos*
100. A. MATABOSCH: *Testimoniatsges. Identitat cristiana i diàleg interreligiós*
101. R. TORRENTS: *Entorn de Maragall i Gaudí*
102. M. T. ARECES - S. BUENO - R. JORBA: *Llibertat religiosa i societat actual*
103. J. MARTÍN VELASCO: *Fidelitat al Vaticà II en el segle XXI*
104. C. LLUCH: *Joan Sales i la novel·la catòlica*
105. D. JOU: *Esperances davant d'incerteses. Tecnologia, humanitats i cristianisme en les crisis d'avui*
106. J. CASASSAS: *El canvi cultural del segle XX*
107. I. BOADA: *L'home modern: un balanç*
108. A. MATABOSCH: *Del diàleg ecumènic al diàleg interreligiós. Característiques i possibilitats*
109. D. ABADÍAS - I. FERNÁNDEZ TERRICABRAS: *Església i poder. Els casos d'Anglaterra i França*

110. J. REQUESENS: *La presència de santa Teresa en la poesia catalana. Tres hipòtesis i una constatació*
111. F. TOUS: *Els provebis de Ramon Llull o el repte de comunicar la veritat*
112. F. TORRALBA: *Humanisme, transhumanisme i posthumanisme. Assaig de discerniment*
113. G. AMENGUAL: *Identitat, memòria, alteritat. Per una fenomenologia de l'existència cristiana*
114. N. COMADIRA - J. FERRER - D. JOU - P. LLUÍS FONT - P. PASTOR - A. PUIG I TÀRRECH: *Bíblia i cultura. Sis mirades*
115. R. PUIGDOLLERS I NOBLOM: *Les cartes de sant Pau. Introducció a l'epistolari paulí*
116. J. CABÓ: *Maurice Blanchot, testimoni de l'impossible. Una introducció*
117. A. BALCELLS: *Secularització i confessionalitat. Un recorregut per l'anticlericalisme a la Catalunya contemporània*
118. F. TORRALBA - J. L. MARTÍNEZ: *L'intel·lectual cristià avui*
119. L. TORCAL: *Conversió ecològica integral. Una resposta cristiana al problema del canvi climàtic*
120. C. DI SANTE: *Per una espiritualitat reconciliada. Un cristianisme en temps de contradiccions*
121. M. SCHORLEMMER: *Indagació contemplativa per a l'era de la intel·ligència artificial*
122. D. JOU: *Trenta poemes sobre el pàrenostre i els salms*
123. O. PÉREZ I TREVIÑO: *L'experiència musical: origen, ritualitat i transcendència*
124. J. M. JAUMÀ: *Entre capitells. El discurs únic del claustre de Sant Cugat*

Els volums de la col·lecció
«Quaderns de la Fundació Joan Maragall»
volen contribuir a fomentar i difondre
una relació fructífera entre el cristianisme i la cultura.
La subscripció a la col·lecció
està disponible a:
www.fundaciojoanmaragall.org.

QUADERNS

**FUNDACIÓ
JOAN
MARAGALL**

CRISTIANISME I
CULTURA

9 788409 324828